

Anna Maria van Schurman (1607-1678) en haar kennis van oud-oosterse talen

Pieta van Beek

Thesis ingeleverd voor de graad van Magister in de Letteren en Wijsbegeerte aan de
Universiteit van Stellenbosch, Zuid-Afrika

Verklaring

Ek, die ondergetekende, verklaar hiermee dat die werk in hierdie meesterstesis vervat, my eie oorspronklike werk is wat nog nie vantevore in die geheel of gedeeltelik by enige ander Universiteit ter verkryging van 'n graad voorgelê is nie.

Datum: 14 december 2003

Samenvatting

We weten vrijwel niets wat vrouwen in de zeventiende eeuw op het gebied van oud-oosterse talen presteerden, het is een onbekend land, een *terra incognita*. In deze thesis breng ik de studies in oud-oosterse of semitische talen van Anna Maria van Schurman (1607-1678) in kaart. Van de veertien talen die ze kende, waren er zeven oud-oosters of 'orientaelsch'²: Hebreeuws (Rabbijns-Hebreeuws ingesloten), Aramees, Syrisch, Samaritaans, Arabisch, Perzisch en Ethiopisch. Ik bespreek eerst kort haar leven (op grond van veel nieuw materiaal), geef dan een overzicht van de kennis van oud-oosterse talen in de zeventiende eeuw die toen een grote bloei doormaakte. Dan bespreek ik de kennis van en de visie op oud-oosterse talen van haar leermeester Voetius aan de hand van het *Sermo* dat hij hield bij de opening van de Utrechtse Universiteit in 1636. Zijn bibliotheek die zij ook gebruikte bleek een schatkamer aan standaardwerken voor de studie van 'orientaelsche' talen.

Om het niveau van Van Schurman te bepalen, inventariseerde ik eerst wat tijdgenoten over haar schreven en wat ze zelf in haar werk, onder andere in haar autobiografie, over oud-oosterse talen schreef. *Ad fontes* onderzocht ik naar wat er van haar in die zeven talen is overgeleverd: Hebreeuwse brieven en een gedicht, de vele verwijzingen in vooral het Hebreeuws, Aramees, Syrisch, Arabisch in haar werken als de *Dissertatio*, de *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica*, en ongepubliceerde brieven plus de teksten die ze in *alba amicorum* en op haar polyglotte kunstwerkjes schreef in het Hebreeuws, Rabbijns-Hebreeuws, Syrisch, Aramees, Arabisch, Samaritaans en Ethiopisch. Haar brieven in het Hebreeuws van (en sommige aan haar) zijn nu voor het eerst vertaald. Uit die brieven blijkt dat ze, in tegenstelling tot haar werk in het Latijn, Grieks, Nederlands en Frans, zo'n heilige opvatting heeft van het Hebreeuws dat ze die brieven schrijft als een collage van bijbelteksten. Maar het was ook een intellectueel spel.

Ze ontwierp een grammatica voor het Ethiopisch, een topprestatie in geleerd Nederland. Ook al is deze nu onvindbaar, toch was het mogelijk om aan de hand van verslagen en gedichten van tijdgenoten een beeld te krijgen van wat haar grammatica behelsde. Tenslotte vergeleek ik haar met de mannen en vrouwen in de Europese geleerdengemeenschap, de *Republiek der Letteren* die ook in het veld van de

² Zie voor de verantwoording hoofdstuk 4.

'orientaelsche' talen bezig waren. Voor een aantal vrouwen zoals Marie du Moulin was Van Schurman een inspiratiebron. Zij ging ook Hebreeuws studeren en correspondeerde met Van Schurman in het Hebreeuws. Van Schurman kan met recht de enige christelijke hebraïste in Europa genoemd worden die met de mannelijke geleerden op gelijke voet verkeerde, al had ze door haar positie als vrouw niet dezelfde mogelijkheden. Toch stak ze hen door haar kennis van het Ethiopisch naar de kroon. Wat betreft de vrouwen: ze stak er met kop en schouders boven uit, ze werd terecht *het Babel van haar tijd* genoemd.

Opsomming

Ons weet byna niks van wat vroue in die sewentiende eeu op die gebied van die Oud-Oosterse tale geprester het nie, dis 'n onbekende terrein, 'n *terra incognita*. In hierdie tesis word Anna Maria van Schurman (1607-1678) se studies in Oud-Oosterse tale gekarteer. Van die veertien tale wat sy geken het, was sewe Oud-Oosterse tale: Hebreeus (Rabbyns-Hebreeus ingesluit), Aramees, Siries, Samaritaans, Arabies, Persies en Ethiopies.

Ek bespreek eers kortliks haar lewe (met heelwat nuwe materiaal), gee dan 'n oorsig van die 17de-eeuse kennis van hierdie tale wat toe 'n groot bloeitydperk beleef het. Dan bespreek ek haar leermeester Voetius se kennis van Oud-Oosterse tale. Dit word gedoen aan die hand van die *Sermoen* wat hy by die opening van die Utrechtse Universiteit in 1636 gehou het. Sy biblioteek wat sy ook ter insae gehad het, blyk 'n skatkamer van naslaanwerke vir die studie van 'orientaelsche' tale te wees.

Om die standaard van Van Schurman te bepaal, het ek eers gekyk na wat tydgenote oor haar geskrywe het en wat sy self in haar werk, onder andere in haar outobiografie, oor Oud-Oosterse tale geskryf het. *Ad fontes* het ek ondersoek wat daar van haar in die sewe tale oorgelewer is: briewe in Hebreeus, 'n gedig, die verwysings in veral Hebreeus, Aramees, Siries en Arabies in haar werke soos die *Dissertatio*, die *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica*, ongepubliseerde briewe, en die tekste wat sy in *alba amicorum* en op polyglotte kunswerkies geskrywe het in Hebreeus, Rabbyns-Hebreeus, Siries, Aramees, Arabies, Samaritaans en Ethiopies. Haar briewe in Hebreeus (en sommige aan haar) is nou vir die eerste keer vertaal. Uit die briewe blyk dat sy, in teenstelling tot haar werk in Latyn, Grieks, Nederlands en Frans, so 'n heilige ontsag vir Hebreeus gehad het dat sy die briewe geskrywe het as 'n collage van Bybeltekste. Maar dit was ook 'n intellektuele speletjie.

Van Schurman ontwerp 'n grammatika vir Ethiopies, 'n topprestasie in geleerde Nederland. Hoewel dit nou verlore is, kan mens tog aan die hand van verslae en gedigte van tydgenote 'n beeld kry van wat haar grammatika behels het.

Ten slotte vergelyk ek haar met die manne en vroue in die Europese akademiese gemeenskap, die Republiek van Lettere, wat ook in die veld van 'orientaelsche' tale besig was. Vir 'n aantal vroue soos Marie du Moulin was Van Schurman 'n bron van inspirasie.

Sy het ook Hebreus bestudeer en met Van Schurman gekorrespondeer in Hebreus. Van Schurman kan met reg die enigste vroulike *Christelike Hebraïë* genoemd word wat met manlike geleerdes op gelyke voet kon verkeer, al het sy deur haar posisie as vrou nie dieselfde geleentheid gehad nie. Tog steek sy met haar kennis van Ethiopies hulle na die kroon. Wat betref die vrou: sy het kop en skouers bo haar vroulike tydgenote uitgestaan en word met reg die *Babel van haar tyd* genoem.

Summary

We know very little about women who studied and excelled in the field of Semitic languages in the seventeenth century - it is an unknown territory, *terra incognita*. In this thesis I will map Anna Maria van Schurman's (1607-1678) studies in Semitic languages. Of the fourteen languages she knew, seven were Semitic or Near-Eastern languages: Hebrew (Rabbinic Hebrew included), Aramaic, Syriac, Samaritan, Arabic, Persian or Ethiopian. The thesis commences with a brief discussion of her life (including some new material), followed by an overview of the knowledge about Semitic languages that prevailed in the seventeenth century, which at the time underwent a surge of growth. Thereafter the discussion will focus on Van Schurman's mentor, Voetius, and his knowledge and views of Semitic languages. It will be based on the *Sermoen* (lecture) delivered at the opening of the University of Utrecht in 1636. His library, which Van Schurman used, also appears to be an invaluable source, full of reference books for the study of 'orientaelsche' languages.

In order to determine the standard of Van Schurman's work, it was useful to read first what her contemporaries wrote about her, as well as what she wrote in her various works, including her autobiographies, about Semitic languages. *Ad fontes* did I research what has been preserved in these seven languages: letters in Hebrew, a poem, many references – in particular in Hebrew, Aramaic, Syriac and Arabic – in her works such as the *Dissertatio*, the *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica*, unpublished letters and the texts she wrote in *alba amicorum* and on polyglottal artworks in Hebrew, Rabbinic Hebrew, Syriac, Aramaic, Arabic, Samaritan and Ethiopian. Her letters in Hebrew (and some letters to her) have only now been translated for the first time. From these it seems that she had, in contrast to her work in Latin, Greek, Dutch and French, such a religious regard for Hebrew that she wrote these letters as a collage of Biblical texts. It was, however, also an intellectual game.

Van Schurman designed a grammar for Ethiopian, an outstanding achievement in the erudite Netherlands. Although it is thought to be lost, it is nevertheless possible to ascertain, by means of reports and poems by her contemporaries, what constituted this grammar. Lastly, Van Schurman's oeuvre is compared to that of the men and women of

the educated community in Europe (*Res Publica Litterarum*) who were also involved in the study of 'orientaelsche' languages. She was a source of inspiration for several women, such as Marie du Moulin, who also studied Hebrew and corresponded with Van Schurman in Hebrew. Anna Maria Van Schurman can rightfully be called the only female *christian hebraist* who could hold her own in the company of her male counterparts, despite the fact that, as a woman, she did not have the same opportunities as they had. She even exceeds them in her knowledge of Ethiopian. With regard to other women, she undoubtedly stood head and shoulders above them, and deserves to be known as the "Babel of her time".

INHOUDSOPGAVE

Titelpagina	1
Verklaring	2
Samenvatting	3
Opsomming	5
Summary	7
Inhoudsopgave	9
1. Voorwoord	12
2. 2.1. Inleiding	13
2.1.1. Methodische verantwoording	13
2.1.2. Doelstelling van het onderzoek	17
2.2. Verantwoording	22
3. Levensbeschrijving van Anna Maria van Schurman	25
4. Kennis van oud-oosterse talen in de Renaissance	35
4.1. Statenvertaling	39
4.2. Academische studie	39
5. Leermeester Voetius en zijn bibliotheek	43
5.1. Voetius	43
5.2. Bibliotheek	47
6. Anna Maria van Schurman en de studie van oud-oosterse talen	49
6.1. Hebreeuws en Rabbijns-Hebreeuws	53
6.1.1. Brieven: aan Andreas Rivet	62
aan Gijsbertus Voetius	64
aan Dorothea Moore	66
6.1.2. Brieven in het Hebreeuws	69
6.1.3. Poëzie in het Hebreeuws	71
6.1.4. Citaten in het Hebreeuws	78

6.1.5. Rabbijns-Hebreeuws	79
6.2. Aramees	79
6.3. Syrisch	80
6.4. Samaritaans	82
6.5. Arabisch	82
6.6. Perzisch	84
7. Ethiopisch: een hoofdstuk apart	88
8. Vergelijking tussen Anna Maria van Schurman en andere geleerden in de Republiek der Letteren	94
8.1. De Mannenrepubliek der Letteren	94
8.2. De Vrouwenrepubliek der Letteren	96
8.2.1. Marie du Moulin	97
9. Conclusie	103
10. Bibliografie	117
11. Lijst van illustraties	143
12. Bijlagen	144
12.1. Verwijzingen naar oud-oosterse talen in haar geschriften	144
12.2. Inventaris van teksten in oud-oosterse talen op polyglotte schoonschriften en bijdragen voor <i>alba amicorum</i> .	145
12.3. Voetius' bibliotheek wat betreft oud-oosterse talen	147
12.4. Voetius' opvatting over oud-oosterse talen in zijn <i>Sermoen</i>	159
13. <i>Curriculum Vitae</i>	164

Opgedragen aan Bert van Stekelenburg³

³'Lecha dodie liqera't challah peneey sjabbat neqabbelah' : Kom, mijn vriend, de bruid tegemoet, brengen wij de Sjabbat onze welkomstgroet (Siach Jitschak Siddoer).

1. Voorwoord

Deze studie is ietwat vertraagd. Er kwam een slepend arbeidsconflict; er kwam een uitnodiging van de Rector-Magnificus van de Universiteit Utrecht (prof. dr. W.H. Gispen) tussendoor om een boek over de eerste studente Anna Maria van Schurman te schrijven; de enige collega die overbleef pleegde zelfmoord en ik werd ziek. Toch zijn er inmiddels twee voorstudies van mijn hand over dit onderwerp verschenen.⁴

Helaas kan ik geen dank meer uitspreken tegenover prof. Bert van Stekelenburg die mij, behalve met de studie klassieke talen, ook met de studie van het Hebreeuws van harte aangemoedigd heeft. Hij liet het leven. Ik dank prof. Johann Cook voor zijn vriendelijke belangstelling en begeleiding. Anders zou het werk nooit boven tafel gekomen zijn. Ik bedank ook Ivan Sitniakowsky uit Amsterdam voor zijn gulle hand die mij een Ethiopische grammatica uit 1705 en een *Lexcion manuale hebraicum et chaldaicum* schonk. Cees de Niet bedank ik hartelijk voor het kopiëren van de catalogus van Voetius' bibliotheek.

Stellenbosch, 14 december 2003

⁴ 'Het Babel van haar tijd': Anna Maria van Schurman en haar kennis van (oosterse) talen' in: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* (6) 1999:96-118 en 'Ma très chère soeur: Marie du Moulin (1625-1699) and Marie Jeanne des Pres (1675-1763), two Forgotten Huguenot Women Writers' in: *Proceedings of the 3rd International Huguenot Conference 2002*: 111-119.

2.1. Inleiding

2.1.1 Methodische benadering

"Onze sporen", schreef Anna Maria van Schurman (1607-1678) 'zijn als de sporen van een schip op zee'.⁵ Anna Maria van Schurman, de vrouw die in deze thesis centraal zal staan, doelde op schrijvende en geleerde vrouwen. Omdat vrouwen meestal de opleiding ontbeerden die nodig was om te kunnen schrijven, was een schrijvende vrouw een unicum. Ze waren uit het openbare leven uitgebannen en daardoor hadden ze ook geen toegang tot het soort kennis dat een mannelijk geletterd publiek de moeite waard vond om over te schrijven. Ook was het in een aantal culturen verboden voor een vrouw om te spreken (op grond van het bijbelwoord van Paulus), laat staan om te schrijven. Het schrijven van de Italiaanse humaniste Isotta Nogarola werd zelfs als een vorm van onkuisheid gezien. Gegeven deze voorwaarden is het verbazend dat er überhaupt schrijvende vrouwen waren.⁶ Maar hun sporen zijn vergaan, want tot ver in de twintigste eeuw waren vrouwen uit het collectieve geheugen van de geschiedenis verdwenen. Slechts een handjevol vrouwen was doorgedrongen tot de mannelijke canon van de geschiedenis en zichtbaar gebleven. De laatste decennia zijn feministische historici zich echter bewust geworden van de blinde vlek die zij in de geschiedenis vormen, ook in de geschiedenis van de schone en heilige letteren, de *bonae litterae*. Vrouwelijke onderzoekers zijn toen zelf de bibliotheken en archieven ingedoken en hebben veel nieuw, onbekend en fascinerend materiaal boven water gehaald. Een stroom is gaan vloeien van nieuwe publicaties waarin deze teksten vertaald, in een context geplaatst en van inleidingen en aantekeningen voorzien zijn. Dit zal uitmonden in de herschrijving van de (literaire) geschiedenis. De studie van vroegmoderne vrouwen is daardoor een van de meest belangrijke middelen geworden om de geschiedenis van de vroegmoderne tijd te herschrijven.⁷

Rosemarie Buikema schrijft in *Women's Studies and Culture: a Feminist Introduction* dat feministische academici in het algemeen drie verschillende

⁵ Van Schurman 1641: 49; Roothaan en Ter Haar 1996: 83.

⁶ *Beyond their sex* 1980: 1-8; King and Rabil 1998.

⁷ Lerner 1979; Van Beek 1992a; Schenkeveld et al. 1997; Ezell 1993.

perspectieven in de ontwikkeling van feministische theorie onderscheiden: theorieën van gelijkheid, van verschil en van deconstructie. Deze feministische perspectieven verwijzen naar de verschillende strategische en theoretische posities in het debat over de verschillen van genderverschillen. Binnen het algemene paradigma van gelijkheid hebben feministische studies in de humaniora (waaronder antieke studies ook valt) zowel gemikt op het elimineren van de nadelen die vrouwenschrijvers hadden in vergelijking met hun mannelijke collega's als op het voorzien van ontbrekende historische informatie over vrouwen. Feministische critici die op 'equality' ingesteld zijn, stellen dat de canon mannelijk is, maar dat dat niet de werkelijke reflectie kan zijn van culturele activiteiten die in de Westerse cultuur ontplooid zijn. Daarom zijn feministen er op uit getrokken om de vergeten historische figuren op te zoeken (schrijvers, kunstenaars, toneelschrijvers, componisten, etc.) en tot de canon toe te voegen. Vrouwen waren cultureel actief hoewel hun werk vrijwel nooit erin geslaagd is om door te dringen tot de mannelijke canon en in vergetelheid weggezonden is. Feministische critici proberen de 'gender gaps' in de geschiedenis en kunst te vullen en kijken naar de specifiek vrouwelijke aard ervan. Klinkt de vrouwenstem anders? Is er een specifieke culturele traditie? Hun studies concentreren op teksten en andere artefacten van vrouwen. Deze feministische traditie sluit een 'political detachment' van de dominante standaard van wat mooi, interessant of belangrijk gevonden wordt. Het gaat er niet alleen om biografieën van vrouwen toe te voegen, maar ook om een gestructureerd corpus van teksten, om een vrouwelijke canon op te stellen. Het onderliggende idee van deze specifieke interpretatie van de vrouwelijke stem is dat vrouwen een verschillende positie in het openbare en leven thuis hebben. Zij kijken en ervaren het leven van een verschillend perspectief en scheppen daardoor een andere kunst en schrijven andere verhalen over het verleden dan de mannen. De thema's waar vrouwen over schrijven verschillen van die van mannen.⁸

Maaïke Meijer schrijft in 'A Manual for Self-Defence: Feminist Literary Theory' dat feministische literaire theorie begint met de keuze van de lezer en onderzoeker voor het perspectief en de belangen van vrouwen. Deze keuze leidt tot andere tekstinterpretaties, verschillende leeservaringen, alternatieve literaire theorieën en nieuwe literatuurgeschiedenissen. Deze keuze is niet aan een tijdperk gebonden, men kan dus als

⁸ Buikema 1995:1-13.

'resisting reader' zowel het lied van Deborah als *Le livre de la cité* van Christine de Pisan als Van Schurman's gedicht ter ere van de Utrechtse Universiteit als haar Hebreeuwse brieven zo lezen en onderzoeken. Binnen de feministische kritiek onderscheidt Meijer drie hoofdtaken, het ontwikkelen van een 'critique' van sexisme, van 'women's writing' en van theorie. Ook vanuit de feministische literaire theorie kwam de interesse in vrouwenschrijvers sterk op en dat leidde onder andere tot de herontdekking en herinterpretatie van historische vrouwenschrijvers. De herinterpretatie kan slechts beginnen als de teksten herontdekt worden.⁹ Als de vrouwenschrijvers al bekend zijn, dan kan het stereotype beeld veranderd worden.

Margaret Ezell hield, naast vele anderen, in haar boek *Women Writing Literary History* een pleidooi om vroege vrouwenteksten op te sporen, te contextualiseren en uit te geven, ongeacht of de teksten volgens moderne maatstaven mooi werden gevonden of niet. Wat betreft de moderne talen is er al heel wat werk verzet. Ik verwijs naar boeken als *The Female Spectator: English Women Writers before 1800* (1977); *Female Scholars: A Tradition of Learned Women before 1800*; *The Norton Anthology of Literature by Women: The Tradition in English* (1985); *Becoming Visible: Women in European History* (1987); *Kissing the Rod: An Anthology of seventeenth century Women's Verse* (1988); *Lay by your Needles Ladies, take the Pen: Writing Women in England, 1500-1700* (1997); *Women and Literature by Women 1500-1700* (1998); *Femmes Savantes, Savoirs des Femmes du Crépuscule de la Renaissance à l'aube des Lumières* (1999); *Deutsche Literatur von Frauen* (1988); *Der lange Weg zur Mündigkeit: Frau und Literatur (1500-1800)* (1989); *Met of zonder Lauwerkrans: schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd (1550-1850) van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (1997); *Mit ubetydelige Levnets Lob* (1999) etc.¹⁰

Bij deze pogingen om het verloren continent van vrouwenschrijvers op te sporen, zijn verschillende methoden gebruikt, onder andere het systematisch doornemen van historische lexica, encyclopedieën en overzichtswerken als bijvoorbeeld het zeventiende eeuwse boek *Van de Wtnehmungtheit des Vrouwelijcken Geslachts* waarin de geleerde arts

⁹ Meijer 1995: 26-35.

¹⁰ Zie onder deze titels in de bibliografie; zie ook de andere opstellen en de bibliografieën in het eerder genoemde boek *Women's Studies and Culture*. Ed. Buikema and Smelik; Lerner 1979; *Lesser Known Women* 1992; Maclean 1977; King 1984; King 1991; *Geleerde vrouwen* 1988; Fraser 1986; Alenius 1984; 1987; 1991; Biehl 1999; Nilsson 1987; Gössmann 1984; Schenkeveld-Van der

Van Beverwijck veel namen van beroemde en geleerde vrouwen geeft; het systematisch zoeken naar vrouwen en hun teksten in archieven en bibliotheken aan de hand van oude catalogi; het doornemen van bibliografieën; zoektochten op het internet, het vaststellen van de tekst, het vertalen van het werk, etc. Om dit te kunnen doen is een grote kennis van oude handschriften nodig, kennis van geschiedenis, kunst, godsdienst en talen, ook in de vroegere stadia. Als er dan teksten gevonden zijn, moeten die ontcijferd worden (paleografische kennis!), vertaald en geïnterpreteerd worden binnen de context van die persoon en tijd. Het lezen van die teksten is niet alleen een wetenschap apart (de paleografie), ook het weergeven van (oude) teksten is dat, zoals Marita Mathijssen laat zien in haar handboek voor de editiewetenschap.¹¹

Pas als het grondwerk gedaan is, kan men de sporen van vrouwenculturen in de Bijbel, de vrouwelijke troubadours, de middeleeuwse vrouwen, de geleerde Renaissance-vrouwen, de vrouwenreisverhalenschrijfsters en de schrijfsters van detectives tegenover de mannelijke schrijvers in die velden plaatsen. Nu kunnen we niet wachten tot het gehele veld ontgonnen is -ook al moet dat onderzoek ook doorgaan- er wordt tegelijkertijd ook al voorlopig geïnventariseerd. Dat laat bijvoorbeeld de gelijktijdige publicatie in 1997 van boeken als *Lay by your Needles, Ladies, take the Pen: Writing Women in England* (een tekstboek) en *Women and literature in Britain 1500-1700* (een overzicht) zien.

Een toenemend aantal publicaties in het veld van 'women's literary history' laat zien dat een geheel verschillende perceptie van de traditionele literaire geschiedenis voor het eerst mogelijk is. Aanvankelijk dacht men dat de vrouwencultuur een compleet verschillende wereld was, maar die gedachte moest men opgeven. Vrouwenteksten blijken vaak 'bi-textual', dat wil zeggen in dialoog met zowel de mannelijke als de vrouwelijke literaire traditie.¹² De hypothese van een relatief autonome vrouwencultuur had als resultaat dat er een onschatbare hoeveelheid aan materiaal verzameld, herïnterpreteerd en gecontextualiseerd is. Deze grote taak is echter nog onvolledig en is

Dussen 1994; Schenkeveld-Van der Dussen 1996; Spies 1993; *De vrouw in de Renaissance* 1994; *Elizabeth Jane Weston: Collected Writings* 2000.

¹¹ Van Beverwijck 1639; Van Beverwijck 1643; Mathijssen 1995.

¹² Meijer 1995:26-35.

ook DE voorwaarde voor elke toekomstige radicale vergelijkende benadering voor een werkelijk mannelijk/vrouwelijke en multiculturele literaire geschiedenis.¹³

2.1.2. Doelstelling van het onderzoek

Anna Maria van Schurman, de eerste vrouwelijke studente in Europa, was een vrome, geleerde Renaissance-vrouw en kunstenaar die letteren, theologie, logica en geneeskunde studeerde. Nu is er al in het kader van bovenstaande feministische uitgangspunten onderzoek naar Van Schurman gedaan: onder andere naar Van Schurmans kunstzinnige werk, naar haar leven en opvattingen als Labadiste, naar haar denkbeelden over het recht van de vrouw op studie, etc. Zelf heb ik een editie van haar Nederlandse gedichten gemaakt, een proefschrift geschreven over haar wijd verspreide boek de *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica*, een aanzet gegeven tot de studie van haar Neo-Latijnse gedichten, een Vrouwenrepubliek der Letteren rond haar ontdekt etc.¹⁴ Toch kies ik weer voor Van Schurman, niet alleen vanuit het feministisch perspectief als 'resistant researcher' maar ook vanuit het polyglottisme van de Renaissance. Ik wil in deze verhandeling specifiek gaan kijken naar haar kennis van en werk in het Hebreeuws en andere oud-oosterse talen geschreven. In zijn artikel "De Nederlandse Muze in Latijns gewaad", betoogt Heesakkers immers dat het Neolatijn in Nederland ook tot de Nederlandse letterkunde hoort (en in Duitsland tot de Duitse, in Zweden tot de Zweedse, etc). Het blijft volgens hem de opgave van de literair-historicus om het beeld van de vaderlandse literatuur aan te vullen met de Latijnse literatuur, juist omdat meer dan de helft van de gedrukte boeken nog in het Latijn geschreven was.¹⁵ De laatste decennia bloeit de Neolatinistiek en met de ontginning van schrijvende vrouwen in het Latijn en Grieks is men onlangs begonnen.¹⁶ Sappho was weliswaar een van de vrouwen die op grond van haar liefdespoëzie de mannelijke canon al vroeg gehaald had, maar wie kende tot voor kort het werk van Cornelia, Sulpicia, en laat-klassieke en vroeg-christelijke schrijfsters als Vibia Perpetua en Faltonia Proba? Of middeleeuwse nonnen en religieuze vrouwen als Hildegard von Bingen, Radegund of Birgitta Birgersdotter? Of vroegmoderne vrouwen als Isotta Nogarola, Cassandra Fedele, Laura Cereta en Olympia

¹³ Meijer 1995:26-35.

¹⁴ Zie bibliografie onder Van Beek.

¹⁵ Heesakkers 1995.

Morata, Louise Sigea, Elizabeth Weston, Johanna Otho, Bathsua Makin, Birgitte Thott en *last but not least*, Anna Maria van Schurman?¹⁷

Mutatis mutandis geldt dat ook voor werken geschreven in het Hebreeuws en andere talen die terzelfdertijd in de *Republiek der Letteren* gebruikt werden. Nu was het weliswaar zo dat het Hebreeuws als een van de drie talen gezien werd die een geleerd mens in de zestiende en zeventiende eeuw moest kennen ('homo trilinguis'), maar toch was het Hebreeuws als voertaal in de *Republiek der Letteren* veel zeldzamer dan het Latijn (of Grieks). In het algemeen is er vrijwel nog geen onderzoek gedaan naar vroegmoderne, geleerde mannen en vrouwen die ook in het Hebreeuws en andere oud-oosterse talen schreven. De bibliothecaris van de fraaie bibliotheek Ets Chaim in Amsterdam, Abraham W. Rosenberg, vertelde me dat men pas onlangs begonnen is om alle werken die in die tijd in het Hebreeuws geschreven zijn, te inventariseren en in een databasis vast te leggen.¹⁸ Natalie Zemon Davis geeft in haar boek *Women on the margin: Three Seventeenth Century Lives*, een schets van een Joodse schrijvende koopmansvrouw Glikl Bas Judah Leib. Maar zij schreef in het Jiddisch, niet in het Hebreeuws. Sarah Foner (1854-1936) was een van de eerste vrouwenschrijvers die tijdens haar leven in het Hebreeuws publiceerde, maar ook zij valt niet in de categorie van vroegmoderne geleerde vrouwenschrijvers.¹⁹

Er blijkt niet al te veel werk van Van Schurman overgeleverd in het Hebreeuws en andere oud-oosterse talen (drie brieven, een gedicht, veel citaten en spreuken, verwijzingen naar brieven in het Arabisch, naar een grammatica voor het Ethiopisch) en dus lijkt het onderwerp marginaal. Maar aangezien zij een bijzondere vrouw was in het zeventiende eeuwse Europa, polyglot in minstens veertien talen, is het nodig om ook hier onderzoek te doen. Juist omdat ik als feministische filoloog teruggedaan ben naar haar grondwerk en een editie gemaakt heb van haar Nederlandse gedichten, bleek uit vervolgonderzoek dat zij typisch was voor schrijvende vrouwen in de zeventiende eeuw die in het Nederlands schreven. Hun werk circuleerde voornamelijk in manuscript, hooguit werd het in andermans werk of na hun dood gepubliceerd. De religieuze

¹⁶ Vorig jaar (2002) verscheen de driedelige serie *Women Writing Latin*; eerder Rabil and King 1983.

¹⁷ Alenius 1983; Alenius 1991:117-37; Labalme 1980; Van Beek 1995a en b; Roothaan en Ter Haar 1996; Van Beek 1997b; Van Beek 1998; Van Beek 1999; Van Beek 2002; Van Beek 2003.

¹⁸ Tijdens een bezoek op 14 augustus 2003. De Hebreeuwse brieven van Van Schurman in deze bibliotheek zijn de brieven die opgenomen zijn in de *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica*.

thematiek was ook hoog.²⁰ Maar in tegenstelling tot haar werk in het Nederlands publiceerde Van Schurman wel boeken die ze voornamelijk in het Latijn geschreven had. Haar *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica* beleefde zelfs verschillende herdrukken. Telkens als er weer teksten van haar in onbekende talen bestudeerd en toegankelijk gemaakt worden, verandert het beeld dat we van haar hebben. Zagen we door die editie van haar Nederlandse gedichten en brieven vooral haar vroomheid, haar werk in de klassieke talen Latijn en Grieks geschreven, laten weer een heel andere vrouw zien: geleerd, humanistisch, en in contact met de Europese geleerdenwereld. Haar theologisch-filologische brieven doen niet onder voor de grootste theoloog zoals bijvoorbeeld blijkt uit in haar brief over de *locus vexatissimum* (een allermoeilijkst vraagstuk), 'de doop voor de doden' in 1 Kor. 15. Haar *Dissertatio* in het Latijn over het recht van vrouwen op studie bleek onderdeel van het internationale debat over vrouwen (de 'Querelle des femmes'). De correspondentie in het Grieks met de bisschop van de Grieks-Orthodoxe Kerk liet een onverwachts oecumenisch aspect van haar zien en een verdediging van haar maagdelijkheid.²¹

Ik ben daarom weer een stap verder gaan en heb ook haar kennis van en teksten in het Hebreeuws en andere oud-oosterse talen onderzocht. Juist binnen de feministische traditie geldt immers een 'political detachment' van de dominante standaard van wat mooi, interessant of belangrijk gevonden wordt. Bovendien intrigeert het me wat verborgen ligt. Dit onderzoek past dus in het hierboven geschetste kader van feministische filologie.²² Dus niet alleen het zoeken, het inventariseren, maar ook het vaststellen van de tekst, het vertalen en becommentariëren van Van Schurmans werk en het plaatsen van dit corpus teksten binnen haar eigen werk, maar ook het vergelijken met het werk van andere geleerde mannen en vrouwen. Van Schurman blijkt over het Hebreeuws een heel andere opvatting te hebben dan over de andere talen. Het was in haar ogen DE heilige taal en daarom is haar gebruik van het Hebreeuws zo verweven met de

¹⁹ Zemon Davis 1995.

²⁰ Van Beek 1992a; Schenkeveld et al 1997; Van Beek 1997b.

²¹ Van Beek 1999a; Van Beek 2002 b; Van Beek 2004.

²² Bijvoorbeeld het corpus teksten dat vrouwen van 1652 tot 1925 in een officiële taal, het Nederlands, in Zuid-Afrika geschreven hebben en dat tot onlangs vergeten was (zie o.a. Van Beek 1999e, Van Beek 2000a, Van Beek 2000c, Van Beek 2001, Van Beek 2002a, Van Beek 2002c).

tekst van het Oude Testament. De andere oud-oosterse talen die ze bestudeerde vatte ze op als dochtertalen van het Hebreeuws en ook de moeite van studie waard.²³

Wat betreft het interpreteren en vertalen van zeventiende-eeuwse teksten, dat heeft dezelfde stijl van filologie als basis als gebruikt wordt voor antieke en klassieke teksten. Wanneer we die teksten vaststellen, vertalen en becommentariëren zijn we bezig met grammaticale en psychologische interpretatie. Friedrich Ast (1770-1841) stelt in zijn *Grundlinien der Grammatik, Hermeneutik und Kritik* dat het doel van de vertaler in de eerste plaats is om de tekst zo goed mogelijk of nog beter te begrijpen dan de auteur.²⁴ Vandaar dat ik commentaar geef op de taal en de eigenaardigheden van de tekst en andere zaken die aan de mentaliteit en ontwikkeling van Van Schurman relateren. Van Ast en de beroemde Friedrich Schleiermacher (1768-1834) schreven voor wat we moesten doen met klassieke teksten. Die stijl van vertalen en interpreteren van oude teksten is nog steeds geldig, al leg ik als moderne feministische 'resistant reader' de nadruk op wat vrouwen raakt.²⁵

Hoy stelt in zijn boek *The Critical Circle: Literature and History in Contemporary Hermeneutics* dat de zogenaamde 'hermeneutic circle, a continual reciprocity between whole and parts' ons in staat stelt om een beter begrip van de tekst te krijgen. Elke keer als we een tekst vertalen en lezen overschrijden we de horizon van verstaanbaarheid die de achtergrond vormt van voorafgaande interpretatieve aannames.²⁶ Feministen doen wat Gadamer beweert wat er in de interpretatie van een tekst gebeurt, namelijk om een dialoog aan te gaan of een voortdurend cultureel gesprek.²⁷ Om het interpreteren louter en alleen te doen om de 'critical thought', zoals Habermas voorstelt, zou mijns inziens dodelijk saai zijn.²⁸ Mijn thesis geeft daarom de feiten van Van Schurman's teksten, van haar leven en de gebeurtenissen, van de interactie met andere teksten en personen, die allemaal het materiaal vertolken dat ik zo goed mogelijk probeer

²³ Zie hoofdstuk 6.

²⁴ Zijn boek verscheen in 1808, maar is nog steeds een standaardwerk en in veel talen vertaald. Bijvoorbeeld *Elements of Grammar, Hermeneutics and Criticism*. New York, 1991.

²⁵ Buikema 1995; Schleiermacher 1986.

²⁶ Hoy 1978; Schleiermacher 1986:5-6.

²⁷ Buikema 1995; Schott 1991.

²⁸ Buikema 1995; *Encyclopedia of Feminist Theories*: 2000:306-308.

te begrijpen en te interpreteren. Mijn verhaal is dus een *subjective-relative and historical situated interpretation*, gebaseerd op klassieke, filologische principes.²⁹

Wat het vertalen betreft bleek het principe van het zo letterlijk als mogelijk vertalen het beste. Niet alleen om zo getrouw als mogelijk de grondtekst weer te geven, maar ook omdat bleek dat Van Schurman (en anderen) bij het schrijven van brieven in het Hebreeuws (frases van) bijbelteksten aaneenschakelen. Juist door letterlijk en ietwat archaisch te vertalen, wordt die overeenkomst met de Statenvertaling (de bijbel die ze gebruikte) heel duidelijk zichtbaar.

De volgende vragen die opkwamen tijdens het filologisch onderzoek heb ik geprobeerd te beantwoorden. Wat bezielde haar? Stond ze met deze studies alleen? Wat schreef ze precies? Hoe groot was haar kennis van die oud-oosterse talen en de kennis van oud-oosterse talen in de Renaissance? Hoe gebruikte ze die? Verschilde haar kennis van de mannen die het Hebreeuws en andere oud-oosterse talen bestudeerden en komt dat tot uiting in haar werk? Hoe groot was haar wetenschappelijke bijdrage? Hoe gebruikte ze haar kennis van het Hebreeuws als Labadiste? Hier gebruik ik dus de *subjective relative interpretative skill* met het doel om de teksten te contextualiseren voor ons begrip.

Na een korte levensbeschrijving van Anna Maria van Schurman (veel nieuw materiaal) in hoofdstuk drie, geef ik eerst het meer algemene kader van de studie van oud-oosterse talen in de Renaissance en van haar leermeester Voetius in hoofdstuk vier en vijf. Dan richt ik me in hoofdstuk zes op de opvatting van tijdgenoten en biografen over de oud-oosterse talenkennis van Van Schurman, haar eigen opvatting en op de overlevering. Ik geef een letterlijke vertaling van haar werk met een commentaar dat zowel de inhoud als de adressaten betreft. Tenslotte vergelijk ik haar met andere geleerde mannen en vrouwen in de *Republiek der Letteren* die ook oud-oosterse talen kenden. Van Schurman beheerste het Hebreeuws en andere oud-oosterse talen goed en schreef zelfs als enige en eerste vrouw in Europa een grammatica voor het Ethiopisch. Door haar te bestuderen vond ik ook andere vrouwen als Marie du Moulin en Dorothea Moore die zich bezighielden met de studie van het Hebreeuws en andere oud-oosterse talen.³⁰

²⁹ Hoy 1978; Schleiermacher 1986; Buikema 1995.

³⁰ Een enkele tekst al in Van Beek 1997b; Van Beek 2002b; Irwin 1999.

2.2. Verantwoording

De Hebreeuwse brieven van Van Schurman staan afgedrukt in haar *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica*. Ik heb de derde druk als uitgangspunt genomen. Deze druk is niet zo fraai en oogstrelend als de twee eerdere *Elzeviers*-drukken. De belangrijkste overweging was echter dat de derde druk de meeste teksten bevat en dat deze druk tijdens haar leven en met haar goedkeuring is verschenen.³¹

De teksten die ze in het Hebreeuws of andere oud-oosterse talen aanhaalt, heb ik slechts ten dele kunnen weergeven en bespreken, maar ik heb wel altijd de vindplaats vermeld. De andere teksten in het Hebreeuws en andere oud-oosterse talen liggen in manuscript of zijn geschreven in de *alba amicorum* of als polyglot kunstwerk. Het gedicht in het Hebreeuws is voor het eerst in de twintigste eeuw gepubliceerd, maar het circuleerde al blijkbaar vroeg.³²

Voor zover mogelijk volg ik de *Kopijwijzer* die is opgesteld voor de *Reeks van Nederlandse geleerden uit het verleden*.³³ Bij de presentatie van de teksten ligt de nadruk op de ontsluiting van de bron met het geven van een inleiding en historisch-verklarende toelichtingen in het commentaar. Deze teksten wordt als een studie-uitgave aangeboden. Dit houdt in dat de tekst in de vorm van een kritische leestekst zonder variantenapparaat wordt gegeven. Ik heb de Hebreeuwse teksten niet getranscribeerd, maar gekopieerd. Dat leverde een betere kwaliteit op dan om de teksten te scannen. Door de kopieën verviel wel het probleem van de transcriptie van het Hebreeuws en andere oud-oosterse talen. De aanwijzingen in de *Kopijwijzer* hoefde ik wat dit betreft niet te volgen. Wel heb ik de regels gevolgd om zo letterlijk als mogelijk te vertalen.

Het doel van deze meestersthesis is ook om weer een stap verder te komen met de uitgave van de *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica* voor het Constantijn Huygens Instituut dat onder auspiciën staat van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. In mijn proefschrift, *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*, volgde ik daarom niet het Harvardsysteem, maar een in Nederland meer aanvaard en nog overzichtelijker en meer leesbaar systeem waarbij de verwijzingen in de voetnoten

³¹ Van Beek 1997b: 41-123.

³² Heiman Gans 1971.

staan. Het proefschrift is nu ook in Nederland elektronisch uitgegeven op de website van de digitale bibliotheek der Nederlandse Letteren (www.dbnl.org). Om de continuïteit te handhaven heb ik hier hetzelfde systeem gebruikt.

Ik wens weer dat het waar was wat de drukker aan het einde van de eerste druk van de *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica* (1648) schreef:

Typographus Lectori:

Mendas quae in his Opusculis occurrent, Benevole Lecto, non Nobilissimae isti Virgini imputabis, sed vel Transcriptorum vel Operarum incuriae, et ipse pro candore corriges.

De drukker aan de lezer:

De fouten die in deze werkjes voorkomen, welwillende lezer, moet u niet op rekening schrijven van de edele jonge vrouw, maar aan de nalatigheid van de afschrijvers of aan de slordigheid in het drukproces. U moet het maar trouwhartig verbeteren.³⁴

³³ Interne publikatie Constantijn Huygens Instituut van de Commissie Methoden en Technieken. Oktober 1996. Dit met het oog op een editie van de *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica*; Van Beek 1997b:25-26.

³⁴ Van Schurman 1648:376.

1. Zelfportret van Anna Maria van Schurman³⁵

³⁵ Coopmanshûs te Franeker. Foto door Diane Niemantsverdriet en Pieta van Beek.

3. Levensbeschrijving van Anna Maria van Schurman (1607-1678)

In de jaren dertig van de zeventiende eeuw zette een jonge kunstenares het mes in het hout, in zacht palmhout. Ze sneed een miniatuurportret van vier centimeter doorsnee, eerst van haar moeder, toen van haar broer. Dat laatste werd op minstens duizend gulden geschat door kunstkenner en hofschilder Gerard van Honthorst, een bedrag dat Rembrandt niet eens van prins Frederik Hendrik kreeg voor zijn grote schilderij de *Verrijzenis van Onzen Heer Christus* (maar 700).³⁶ Toen legde ze de hand aan zichzelf. Dat deed ze wel vaker. Er zijn heel wat zelfportretten uit deze jaren bekend, maar ze deed meer: ze geeft zichzelf (in tegenstelling tot haar moeder of broer) een lauwerkrans. Ze beeldt zichzelf af als *poeta laureata*. Daarmee zette ze zichzelf in een lange traditie die al in het Romeinse keizerrijk begonnen was waar geleerde mannelijke dichters als *poeta laureatus* gelauwerd werden. De traditie bleef in Italië in stand, in 1341 werd Petrarca in Rome met de lauwerkrans getooid. Ook de keizers van het Duitse Rijk namen het gebruik over, er werden zelfs vanaf de 18e eeuw af en toe ook vrouwen bekroond, bijvoorbeeld Christiane Mariane von Ziegler uit Leipzig, tekstdichteres van de kantaten van Johann Sebastian Bach (1733). In Engeland en Amerika nam men het gebruik over, *the poet laureate*, een soort nationale gelegenheidsdichter. Recent werd Lisa Kahn, vrouwelijk professor aan de universiteit van Mexico, tot *Poeta Laureata* uitgeroepen (1998). De gelauwerde dichter was en is dus een bekend verschijnsel, minder bekend is het dat een vrouw in de zeventiende eeuw **zichzelf** met een lauwerkrans afbeeldt, zichzelf een kroontje opzet. Ze maakte het zelfportret in 1637, een jaar nadat de Universiteit van Utrecht gesticht was, drie jaar nadat het Illustre Gymnasium geopend was en Gijsbertus Voetius als professor aangesteld werd. Haar naam was Anna Maria van Schurman, de eerste studente die de colleges bij de universiteit van Utrecht vanuit een aparte loge mocht volgen.³⁷

³⁶ Schwartz 1984:114.

³⁷ Over Van Schurman onder andere: Mollerus 1744; Schotel 1841; Schotel 1853; Verwey 1867; Tschackert 1876; Greebe 1878; Birch 1909; Douma 1924; Ghijsen 1926; Voisine 1972; Van Lieburg 1975; Winsemius 1976; Winsemius 1978a; Winsemius 1978b; Winsemius 1978c; Janssonius 1978; Nepveu 1978; Van der Linde 1978; Van Buuren 1980; Irwin 1977; Irwin 1980; Irwin 1989; Irwin 1998; Dubois 1984; Van der Stighelen 1985a; Van der Stighelen 1985b; Van der Stighelen 1986a; Van der Stighelen 1986b; Van der Stighelen 1986c; Van der Stighelen 1987a; Van der Stighelen 1987b; Van der Stighelen 1992; Van der Stighelen 1996a; Van der Stighelen 1996b; Korte 1987; Spies 1986; De Baar 1986; De Baar 1987; De Baar 1988; De Baar 1991; De Baar 1992; De Baar 1993; De Baar 1994a; De Baar 1994b; De Baar 1996; De Baar en Rang 1992; De Baar en Rang 1996; Gispens -Jouwiersma 1986; Van Beek 1987; Van Beek 1992a; Van Beek 1992b; Van Beek 1995a; Van Beek 1995b; Van Beek 1996a; Van Beek 1996b; Van Beek 1997a; Van Beek 1997b; Van Beek 1998; Van Beek 1999a; Van Beek 1999b; Van Beek 1999c; Van Beek 1999d; Van Beek 2000b; Van

Ze was in 1607 in Keulen geboren, maar had aan de hand van haar ouders als vijfjarig meisje moeten vluchten toen de protestanten op de brandstapel gezet werden. In 1615 vestigde de adellijke, welgestelde familie Van Schurman zich op het Domplein in Utrecht, Nederland. Terwijl vader de zonen zelf Latijn leerde, en Anna Maria met wat Frans bezig was, trok ze de aandacht. Zij riep van de andere kant van de kamer het antwoord toe op een moeilijke vraag waarop de broers het antwoord niet wisten. Verbazing, toen besloot Vader Van Schurman dat ze met haar broers mee mocht leren. Dat was een ongelooflijk belangrijk besluit, omdat Latijn de toegangspoort naar de wereld van geleerdheid was. Het was de voertaal in de *Republiek der Letteren*, de internationale Europese geleerdenwereld waar geloof, nationaliteit, rang en status geen rol mochten spelen maar waar de uitwisseling van kennis centraal stond. Vrouwen leerden op een paar uitzonderingen na geen Latijn. Dat was nergens voor nodig, zij hadden toch geen stem in het openbare leven. Thuis was hun plek. Maar Van Schurman zou door haar grote kennis van het Latijn, en door haar brieven en boeken in die taal en andere talen geschreven een opvallend inwoner worden van die *Republiek der Letteren*.³⁸

Haar vader en leermeester overleed helaas in 1623, juist toen hij en zijn zoon Johan Godschalk zich bij de universiteit van Franeker hadden ingeschreven. Op zijn sterfbed liet hij Anna Maria beloven om nooit te trouwen. Dat hield in die tijd een kuisheidsbelofte in. Waarom hij het vroeg weten we niet precies, hij had het er over dat ze zich moest wachten voor die "onontwarbare, zeer verdorven wereldse boei van het huwelijk".³⁹ Maar waarschijnlijk beseftte hij dat ze op die manier haar talenten het beste kon uitleven. Hoe het ook zij, Anna Maria wijdde zich voortaan volledig aan de weetlust. Dat had als resultaat dat ze in 1636 als beste latiniste van de stad Utrecht uitgenodigd werd om met een Latijns lofdicht de opening van de Universiteit van Utrecht te vieren. In dat fraaie geleerde Latijnse gedicht dat geheel en al in de traditie van het stedendicht geschreven is, zet ze weer een opmerkelijke stap: precies op het juiste moment klaagt ze

Beek 2002b; Van Beek 2002c; Van Beek 2003; Rang 1992; Rang 1996; Roothaan 1991; Roothaan 1992; Roothaan 1996; Roothaan en Van Eck 1990; Roothaan en Ter Haar 1996; Scheenstra 1992; Scheenstra 1996; Sneller 1992; Sneller 1993; Sneller 1995; Sneller 1996a; Sneller 1996b; Moore 1990; Van Eck 1992; Van Eck 1996; Bulckaert 1995; Bulckaert 1997; *Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw* 1992; *Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678)* 1996; De Smet 1997.

³⁸ Bots 1977; Dibon 1975; Dibon 1978; Van Beek 1996b; Van Beek 1997b; Van Beek 1999a; Van Beek 2002b; Van Beek 2003.

³⁹ Van Schurman 1673:25.

over de uitsluiting van vrouwen bij de universiteit (alle studenten, docenten waren immers man) en pleit voor toelating.⁴⁰ Ze zou het gedicht zelf hebben voorgedragen ware het niet dat de feestelijkheden verstoord werden. Met dat er enkele verlate bezoekers de Domkerk binnen kwamen, glipten nieuwsgierige kinderen, vrouwen en gepeupel de kerk binnen en begonnen, al vechtend om een plekje, luid tumult te maken. De stadssecretaris moest ondanks dit lawaai voortgaan, en ook de volgende spreker, professor Aemilius die met veel stemverheffing zijn inaugurele rede moest uitspreken. Dat lukte maar half, de rest bewaarde hij voor de publicatie.⁴¹ Dat deden ook de andere professoren en dichters met hun inaugurele redes en gedichten. Pas door muziek kwam de menigte tot bedaren:

Daerna werde weder met blasende instrumenten gespeelt ende lestelick oock op den orgel, waeronder met stemmen aerdich gesongen wierde, de Pedel ondertusschen distribuerende Carmina ende gedichten ter eeren van de inauguratie van de Universiteyt, in verscheyde talen gemaect.⁴²

Van Schurmans gedicht werd op de feestdag uitgedeeld en opgenomen in de bundel met inaugurele redes van de professoren en afgedrukt in de Europese kranten van die dagen.⁴³ Ze kreeg toestemming om colleges te lopen. In de wand van één van de auditoria werd een opening gemaakt die met bepleisterd weefsel werd bespannen. Er werden een paar gaten in geboord en zo kon ze, ongezien door het manvolk, de colleges volgen.⁴⁴

Wat studeerde Anna Maria van Schurman? In het kort: ze doorliep de propedeutische letterenfaculteit (zeven vrije kunsten, geschiedenis, moderne talen, logica en filosofie, oud-oosterse talen (vooral Hebreeuws) en de faculteiten theologie en geneeskunde. Over een studie rechten weten we niets. In deze verhandeling zal haar studie van oud-oosterse talen centraal staan.⁴⁵

Anna Maria van Schurman correspondeerde al vanaf de twintiger jaren met vooraanstaande Nederlandse geleerden als Andreas Rivet (hoogleraar theologie te Leiden), Daniel Heinsius (hoogleraar letteren te Leiden) en Buchelius (oudheidkundige en advocaat te Utrecht), maar na 1636 breidde haar briefwisseling zich uit met vele

⁴⁰ Van Beek 1995a; Van Beek 1997b:321-327; Van Beek 2002:282-283,286-287.

⁴¹ Cunaeus 1725: 245-246.

⁴² *Acta et decreta Senatus* 1636:96-97.

⁴³ Schotel 1853:92-93; Douma 1924:23; Van Beek 2004; *Academiae Ultrajectinae inauguratio una cum orationibus inauguralibus*. Utrecht, 1636.

⁴⁴ Van der Stighelen 1987a:21.

⁴⁵ Van Beek 2004.

vooraanstaande Utrechtse, Nederlandse en Europese geleerde mannen en vrouwen. Er zouden letterlijk folianten te vullen zijn met alles wat er tussen hen omging aan boeken, brieven, gedichten of lofgeschriften. Veel hoog bezoek kwam op bezoek in haar huis *Achter de Dom*, zoals Amalia van Solms, prins Frederik Hendrik, koningin Christina van Zweden, en Descartes.⁴⁶ Door het hooggeleerde gezelschap werd ze steeds aan de tand gevoeld over haar geleerdheid. Bijvoorbeeld door de geleerde koningin Christina die na haar troonsafstand in 1654 incognito voor de deur stond met vier jezuiten.⁴⁷ Van Schurman ontving de hoge gast en knoopte een gesprek aan over godgeleerde onderwerpen. De eerwaarde vaders deden hun uiterste best om haar vast te zetten. Ze waren verbaasd over haar uitgebreide belesenheid en juist oordeel. Toen opperden zij of alles wel natuurlijk toeging en of zij niet een geest (demon) had die haar te hulpe kwam. Verontwaardigd antwoordde ze dat het dezelfde geest was waardoor zij leefde en ademhaalde.⁴⁸ Ze tekende Christina's portret en schreef een prachtig gedichtje eronder 'IN EFFIGIEM CHRISTINAE SERENISSIMAE POTENTISSIMAEQUE SUECORUM REGINAE INCOMPARABILIS' ('Op de beeldtenis van Christina, de doorluchtigste en magtigste, onvergelykelijke koningin van Zweden'):

Kan 't kleine spiegelglas het scheppingsruim weerkaatsen,
 Zoo ook deez' kleine plaat, die ons een Godheid maalt.
 De kunsthand mogt niet slechts hier Pallas beeldt'nis plaatsen,
 Maar ook haar Gloed, die fier uit borst en oogen straalt.
 Zoo blinkt de noordsche zon ons nader voor 't gezigt,
 Waarop de Batavier verheugd zijn blikken rigt.⁴⁹

Ze gaf aan bezoekers vrijwel altijd een kunstwerk of een gedicht cadeau en in veel *alba amicorum* van rondreizende studenten of professoren op hun *academia peregrinatio* schreef ze vaak een spreuk in het Latijn, Hebreeuws of in het Arabisch. Zoals bijvoorbeeld in het album van Philippes de Garges waar ze behalve haar lijfspreuk in het Grieks ('mijn liefde is gekruisigd') en het Latijn ('geen weg is ontoegankelijk voor de

⁴⁶ Mollerus 1744:810-815. In Schotel zijn honderden namen te vinden: Schotel 1853:93-98; Van der Stighelen 1987a:passim; *Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw* 1992:passim. Van Beek 2004.

⁴⁷ Weergegeven in Schotel 1853 en Mollerus 1744.

⁴⁸ Mollerus 1744: 807.

⁴⁹ UB Leiden: Ut vitrum ingentem parva sub imagine mundum/ Sic capit et magnam parva taabella Deam/ Palladis eternos non tantum pingere vultus/ Sed radium excelsi pectoris ausa manus/Sic licet Arctoum propius contingere Solem/ Sic etiam Batavis gratus in aere micat. Negentiende eeuwse vertaling.

deugdzame') een bijbeltekst schreef uit Spreuken 4: 'Verkrijg wijsheid, verkrijg verstand'.⁵⁰ Van Buchell, een geleerde stadsgenoot schreef in zijn dagboek dat hij een prachtig gecalligrafeerde brief in het Hebreeuws van haar aan Voetius had gezien⁵¹, en dat zij al snel na de studie van het Hebreeuws met het Syrisch en Arabisch begonnen was.⁵²

In 1639 werd ze door de geleerde arts Johan Van Beverwijck uitgenodigd om mee te doen met een nationaal debat over de vraag of het levenseinde van de mens vast lag of niet. Haar antwoord *De Vitae Termino* (in het Latijn geschreven) laat ook haar pas verworven kennis van oud-oosterse talen zien (Arabisch, Hebreeuws, Rabbijns). Het werd hetzelfde jaar nog vertaald en herdrukt. In 1640 werd ze ook uitgenodigd door de geleerde theoloog Jacobus Lydius om haar licht te laten schijnen over een lastige tekst uit 1 Kor. 15:29 waar het gaat over het dopen voor de doden. Ze gaf haar verhandeling afzonderlijk uit, maar deze werd in verschillende boeken opgenomen en gedeeltelijk vertaald. Uit de verzamelbundel met dissertaties van hoogleraar Cloppenburg waarin hij ook dezelfde tekst behandelt, bespreekt hij Van Schurman op hetzelfde vlak als gezaghebbende theologen als de kerkvader Chrysostomos, Erasmus en Luther.⁵³ Een gedeelte van haar correspondentie met Andreas Rivet die vooral ging over de studie van de vrouw, werd (zonder haar toestemming) in 1638 in Parijs gepubliceerd, de *Amica Dissertatio*. In 1641 verscheen een uitgebreidere versie hiervan bij het beroemde uitgevershuis Elzeviers. Daarin was nu ook voor het eerst haar logisch betoog over de geschiktheid van de vrouwen tot de wetenschap opgenomen, *Dissertatio de ingenii Muliebris ad Doctrinam & meliores Litteras aptitudine*.⁵⁴

Al deze publicaties werden geheel of gedeeltelijk ook weer opgenomen in haar boek de *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica*. Dat boek verscheen in 1648, werd meteen al in 1650 en nog een keer in 1652 herdrukt. Het boek werd op de lijst van verboden boeken van de katholieke kerk gezet, de *Index Librorum*

⁵⁰ Een foutje, want het staat niet in Spreuken 12, maar in Spreuken 4:5 en 7; Van der Stighelen 1987:223. Deze spreuk schreef ze ook op voor Arnoldus Coerman, zie bijlage 12.2 nr. 16.

⁵¹ Van Buchell 1940:48 Vidi apud Schurmannam epistolam ab eadem scriptam ad Voetium ac phrasibus e scriptura more Hebraeorum accepti, litera sane elegantissima quam ne typographus quidem posset superare.

⁵² Van Buchell 1940: 65: Voetius de Anna Maria Schurman referebat quam facili negotio Syriacae linguae fundamenta inbibisset et quanta ingenii dexteritate iam legere Arabica inciperet.

⁵³ Van Schurman 1641:91-94; Van Schurman 1652: 95-101; Lydius 1640:216; Van Schurman 1652:102-104; Cloppenburg 1684:662-664.

⁵⁴ Van Schurman 1638; Van Schurman 1639; Van Schurman 1641; Van Eck 1992; Van Eck 1996; Bulckaert 1995; Roothaan en Ter Haar 1996; Van Beek 1997b; Bulckaert 1997; Van Beek 2004.

Prohibitorum. Er moet binnen de *Republiek der Letteren* een zeer geïnteresseerd internationaal lezerspubliek geweest zijn, want het boek beleefde nog een aantal herdrukken en is nu nog in veel Europese (en Amerikaanse) bibliotheken te vinden. Het boek bevat behalve theologische, filosofische, medisch-ethische verhandelingen, ook brieven, gedichten en lofgeschriften van en aan haar.⁵⁵ Ze moet erg blij geweest zijn met het boek, al stond het beste van haar essays er niet in, *de motibus primo primis*, een verhandeling over de Eerste Oorzaak, over God, de Onbewogen Beweger. In 1647 schreef Johan Godschalk namelijk een brief hierover aan Smetius, een archeoloog-predikant te Nijmegen:

Mijn Heer,

Desen sal alleen dienen om V.E. te versouken ons de vriendschap gelieven te doen om eens de Copie van seeckeren brieff van mijne L. Suster de motibus primo primis aen V.E. geschreven ouer te willen senden; den welken, so wij meenen den eersten is van allen. Mons. Spanheim heeft langh aengehouden om eenige van dezelve in t licht te mogen geuen; het welck mijne Suster Sijn Ed. ten laetsten heeft toegestaen. Hier mee wil ik V. Eerw. met alle die V.E. lief en weerdjt sijn in de bescherminge onses Godts bevelen: blyuende van ons allen seer hertelick gegroet.

Datum Vtrecht den 22. April . Anno 1647.

V Eerw. seer geaffectioneerde en dienstwillige J.G. van Schurman⁵⁶

Ze liet het boek aan vrienden versturen, bijvoorbeeld aan de secretaris van de Franse Academie, Valentin Conrart. Bij de derde druk van de *Opuscula* schreef de nieuwe hoogleraar oud-oosterse talen, Johannes Leusden, een prachtige introductiebrief in het Hebreeuws voorin in haar *Opuscula* waarin hij mannen oproept om het boek te kopen.⁵⁷

Anna Maria van Schurman werd al heel snel nadat ze toegelaten was tot de universiteit beroemd. Zo schreef Jacob Cats al in 1637 uitvoerig over haar. Hij publiceerde dat in zijn populaire *Trouingh* en met de vele drukken en herdrukken werd de naam en faam van Van Schurman ook verspreid. Van Beverwijck voerde in zijn boek *Van de Wtmentheyt des Vrouwelijcken Geslachts* (1639) haar als paradepaardje aan en

⁵⁵ Schotel 1853:117; Van Beek 1997b; Van Beek 1998.

⁵⁶ Gemeente archief Nijmegen.

wijdde de hele tweede afdeling van zijn boek aan haar. Ze werd er soms ook te pas en te onpas met de haren bijgesleept. Zo verscheen er in 1643 bijvoorbeeld een boek van een oudstudent van Utrecht, Godefridus Udemans, getiteld *Absaloms-hayr of Discovrs, Daerinnen ondersocht wordt/wat daer te houden zy van de wilde vliegende Hayr-trossen/ off af-hangende Hayr-locken/ die in onsen tijdt/ van allerley Mans ende Vrouws-persoonen/ soo veyl ende sonder achterdencken gedragen worden [...]*. In zes samenspraken voeren twee mannelijke en twee vrouwelijke gesprekspartners het woord. In de tweede samenspraak bij de zesde uitvlucht klaagt Drusilla dat Timotheus uit de grondtekst wil citeren, terwijl ze helemaal geen Hebreeuws en Grieks begrijpt. Hij zegt dan:

Aengaende de woorden vanden grondt-text [...] Die en verhaele ick niet om u Griecx of Hebreeusch te leeren/ want daer zijn seer weynich Juffrouwen die lust hebben in die studien/ghelijck die vermaerde Juffrouwe Anna Maria Schuurmans, [...] ⁵⁸

Ook werden er al snel in het buitenland oraties en disputaties bij universiteiten gehouden waarin zij genoemd, geprezen of aangehaald wordt, bijvoorbeeld in Duitsland waar Isaak Leickherus in zijn *Oratio de ubertate et praerogativa temporis noster* haar als voorbeeld van een geleerde vrouw noemt. In Breslau (nu Polen) publiceerde Augustinus Wiseaus 1643 zijn bundel Latijnse lofdichten op de drie geleerde vrouwen van de eeuw, Anna Memorata, Sophianna Corbiana (twee lokale grootheden) en Anna Maria van Schurman, de grootste.⁵⁹

Inmiddels was ze al zover met de oud-oosterse talen gevorderd dat ze Voetius voorbijstak. Ze kreeg verschillende bijbelboeken in het Ethiopisch in handen en stelde toen bij gebrek aan een grammatica voor het Ethiopisch op er zelf een op. Het was de eerste grammatica die door een Nederlander, laat staan een vrouw opgesteld was.⁶⁰ Toen de dichter Constantijn Huygens dat in 1648 zag was hij *stupéfait* en dichtte een reeks gedichten op haar.⁶¹

⁵⁷ Van Schurman 1652:*5.

⁵⁸ Poimenander 1643: 96-7.

⁵⁹ Tschackert 1876; Van Beek 2004.

⁶⁰ Huygens 1894:183; Schotel 1853:aanteek.12.

⁶¹ Huygens 1895:147-148.

Dat ze de oud-oosterse talen hoog had staan, vooral het Hebreeuws, wisten haar geleerde vrienden ook. Ze bedacht hen vaak met een calligrafisch kunstwerkje waar het Hebreeuws boven aan troonde. Andreas Rivet liet haar op zijn sterfbed een Hebreeuwse bijbel 'zonder klinkers' na als onderpand van zijn 'vaderlijke genegenheid'. Zij beloofde dat op haar beurt weer aan zijn nichtje Marie du Moulin, haar vriendin die ze aangemoedigd had om Hebreeuws te studeren. In 1651 schreef ze ook een fraai gedichtje in het Hebreeuws dat een compacte samenvatting van de Tien Geboden geeft.⁶²

Utrecht was de stad waar ze meer dan veertig jaar af en aan woonde. Maar in verband met een erfeniskwestie van twee inwonende oude tantes, reisde ze met haar broer Johan Godschalk in 1653 naar Keulen, haar katholieke geboortestad. Ze woonde er meer dan een jaar, en debatteerde met professoren en lectoren van de universiteit van Keulen over theologische kwesties. Naar aanleiding hiervan strooide men in Utrecht en het hele land het gerucht dat ze katholiek geworden was. Woedend was ze, omdat zelfs de Keulenaren beter wisten: ze had geen voet in een katholieke kerkdienst gezet, ze waren speciaal naar een kerkje in Mülheim dat buiten het machtsgebied van Keulen lag, gegaan, of, als het weer te bar was, hadden ze thuis preek gelezen.⁶³

Ook al leek op het oog af haar overvolle leven in Utrecht weer te beginnen, ze begon zich langzamerhand terug te trekken. Ze ergerde zich aan het toenemende geruzie in de stad, de kerk en bij de universiteit. Ze zag het verval van christendom voor haar ogen gebeuren, dacht en dichtte ze. Twee jaar lang woonde ze in Lexmond op het Utrechtse platteland. Na de dood van haar tantes ging ze weer in Utrecht wonen, haar broer Johan Godschalk ging vervolgens op een studiereis naar Zwitserland, onder andere naar de universiteit van Bazel waar hij bij de hoogleraar Buxtorf, de kenner van het Hebreeuws, en Lucas Gernler, hoogleraar Oude Testament, een oratie hield. Het was ook in Zwitserland dat hij de charismatische Jean de Labadie ontmoette en maanden lang bij hem in Genève logeerde. Enthousiast schreef hij over deze prediker naar huis. Toen hij via de universiteiten van Straatsburg en Duisburg in 1663 weer thuis kwam, schreef hij namens zijn zus een bedankje aan professor Buxtorf voor het fraaie gedicht in het Hebreeuws dat hij voor haar geschreven had. Van Schurman spoorde trouwens de

⁶² Zie hoofdstuk Vrouwenrepubliek der Letteren.

⁶³ Van Beek 1987; Van Beek 1992a; Van Beek 1997b.

hoogleraar Johannes Leusden in Utrecht aan dat hij een leerboek voor het Hebreeuws in het Nederlands moest schrijven voor 'Jonge dochters' die geen Latijn kenden. Dan konden ze de bijbel in de grondtekst lezen, want Hebreeuws was immers zo makkelijk, vond niet alleen zij. Leusden publiceerde dat boek in 1668.⁶⁴

Haar broer Johan Godschalk stierf in september 1664, en niet lang daarna werd Jean de Labadie door Van Schurman overgehaald om naar Nederland te komen om daar de 'neergang' van de kerk tegen te gaan. Hij werd predikant in Middelburg, maar al spoedig rezen er problemen. Hij verhuisde naar Amsterdam en begon met een eigen kerk. Anna Maria van Schurman die zich bijzonder door hem aangesproken voelde, zette toen (alweer) een ongewone stap, verkocht haar huis en een gedeelte van de bibliotheek en ging bij Jean de Labadie in Amsterdam wonen, samen met veel anderen.⁶⁵ Heel geleerd en gelovig Nederland viel over haar heen, ook Voetius. Huygens dichtte woedend:

Wat grouwel, of wat spoock heeft u van ons gescheurt? [...]
 Heeft Voetius dien danck verdient voor lange moeyt,
 Die u de goede melck, daer van ghij zijt gegroeyt
 Tot grooter mannen waerd', van jongs heeft leeren drincken?
 Heeft Uytrecht dat verdient en alle die daer blincken
 Als Hoogschool-fackelen in die geleerde Stadt?⁶⁶

Maar Van Schurman deelde als leidinggevende vrouw mee in de omzwervingen van de *particuliere gereformeerde, ofte sig reformerende kleine, rechtsinnige huijskerke*, zoals de Labadisten zichzelf noemden.⁶⁷ Weggejaagd werd de groep van Amsterdam naar Herford in Duitsland naar Altona in Denemarken naar Wiewerd in Friesland.⁶⁸ Van Schurman werd verguisd en belasterd, onder andere omdat de labadisten in gemeenschap van goederen leefden en een burgerlijk huwelijk overbodig vonden. Zelf bestempelde ze haar overgang naar het Labadisme echter als de goede keus, en zo noemde ze haar autobiografie ook: *Eukleria of Uitkiezing van het Beste Deel*.⁶⁹ Tot op het laatst schreef ze nog brieven in het Latijn aan de vrome rechtsgeleerde Schutz om haar ideaal van het

⁶⁴ Zwiép 1993:47-48; Manuale Hebraicum et Chaldaicum. Utrecht: Cornelis a Coesvelt. Leusden 1668b: Alloquitio [*3]; Van Beek 2004.

⁶⁵ Van Beek 1992a:17.

⁶⁶ Huygens 1897 (deel 7): 304-306.

⁶⁷ Van Schurman 1673:152-153.

⁶⁸ Saxby 1987:117-118; De Baar 1997; Van Beek 1992a: 67.

labadisme ook in Frankfurt (Duitsland) te vestigen. Op 4 mei 1678 stierf ze, ver van de geleerde wereld zoals die zich uit in het academisch leven. Die lauwerkrans had ze vrijwillig afgelegd. Maar na haar dood omkransten anderen haar weer.

⁶⁹ De Baar 1992:93-107; Scheenstra 1992:123-138; Sneller 1995:116-135.

4. Kennis van oud-oosterse talen in de Renaissance

In de Renaissance was er een geweldige fascinatie met teksten in vreemde talen en onbekende alfabetten, was men erg geïnteresseerd in de herkomst van talen. Vanuit het door de bijbel bepaalde wereldbeeld dacht men zeker te weten dat er in het paradijs Hebreeuws was gesproken. Het verhaal in Genesis 6 dat over de torenbouw van Babel en de Babylonische spraakverwarring gaat, was het uitgangspunt voor de ontstaanstheorie van verschillende talen. Op grond van de bijbelse chronologie kregen alle talen en volkeren een veilige plaats. Dat het Hebreeuws de eerste taal op aarde geweest was, liet bijvoorbeeld de Franse schrijver Gaffarel ook in zijn *Curiositez imoyes* uit 1627 zien. Aan de noordelijke en zuidelijke sterrenhemel zien we volgens hem niet de gebruikelijke sterrenbeelden, maar het Hebreeuwse alfabet. Dat had God speciaal ter lering voor de mens aan de hemel geplaatst. Voetius had dit boek ook in de kast staan.⁷⁰

Er werden uitgebreide wetenschappelijke discussies gevoerd over de ontwikkeling van talen, zeker toen er met de steeds verder reikende ontdekkingsreizen nieuwe talen ontdekt werden. Elke keer probeerde men er achter te komen of die nieuw ontdekte talen iets met het Hebreeuws te maken hadden.⁷¹ Zo had Nicolaes Witsen uit Amsterdam een afschrift gekregen van een in rots gehouwen tekst op een bergtop in Ceylon. Hij liet toen iemand onderzoek doen of dat Singalees iets met het Hebreeuws te maken had, maar deze persoon schreef ietwat wanhopig terug:

Ik ben dikwijls bezig geweest met het Hebreus en de Singaleese wortelwoorden te vergelyken, dogh geen de minste gelijkvormigheyd het een met het ander bemerkt.⁷²

Het humanisme van de zestiende en zeventiende eeuw zorgde niet alleen voor een nieuwe belangstelling voor de klassieke oudheid, maar stond met haar lijfspreuk *Ad fontes* (terug naar de bronnen) ook aan het begin van de wetenschappelijke studie van het Hebreeuws en van oud-oosterse talen. Onder oosterse talen verstonde men vroeger het Hebreeuws, Aramees, Syrisch en Arabisch waaraan men soms nog het Ethiopisch, Armeens, en Koptisch toevoegde, en ook de talen van het Verre Oosten: Chinees en

⁷⁰ Voetius 1677/1679:

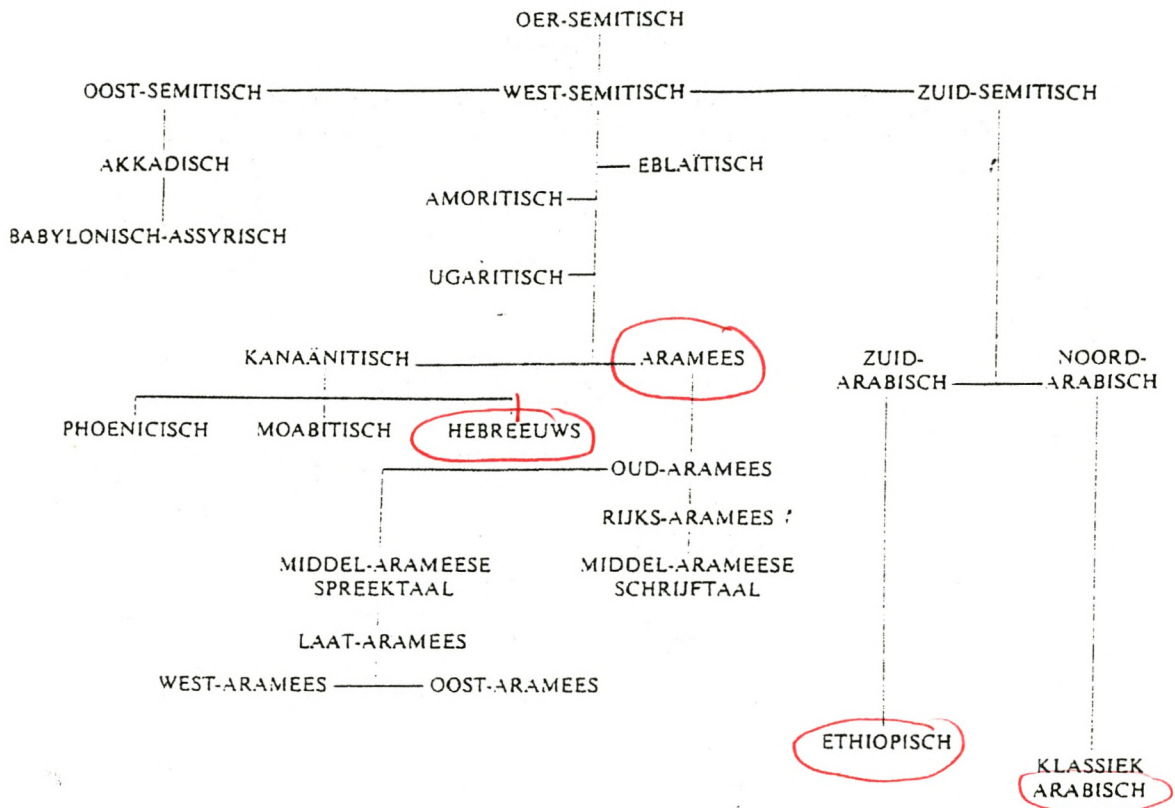
⁷¹ Van der Waals 1992:138.

⁷² Van der Waals 1992:138.

Japans. Door de grote uitbreiding van de talenkennis in Azië zijn deze namen nu te ruim geworden. Daarom splitst men de talen in die van het Nabije, van het Midden en het Verre Oosten. Ook moet men onderscheid maken tussen oude, soms, dode talen en de nog levende. Het is beter om de afzonderlijke gebieden te noemen zoals onder andere Egyptisch, Semitisch, Sumerisch etc. De term semitische talen is afgeleid van Sem, een van Noachs zonen. Deze benaming werd voor het eerst gebruikt in 1781 door Schlözer die er dié semitische talen onder verstond die met het Hebreeuws verwant waren. Men onderscheidt een oostelijke groep waaronder het Akkadisch valt, een noordwestelijke groep waar toe het Kanaänitisch (Amoritisch, Ugaritisch, Hebreeuws etc.) horen en het Aramees (o.a. Syrisch, Samaritaans en Mandeës). Arabisch en Ethiopisch vallen onder de zuid-semitische talen. Ik zal meestal de term oud-oosterse talen gebruiken om zo nauw mogelijk aansluiting te vinden bij de term 'oosterse' talen die in de zeventiende eeuw gebruikelijk was, maar die nu te wijd geworden is.⁷³

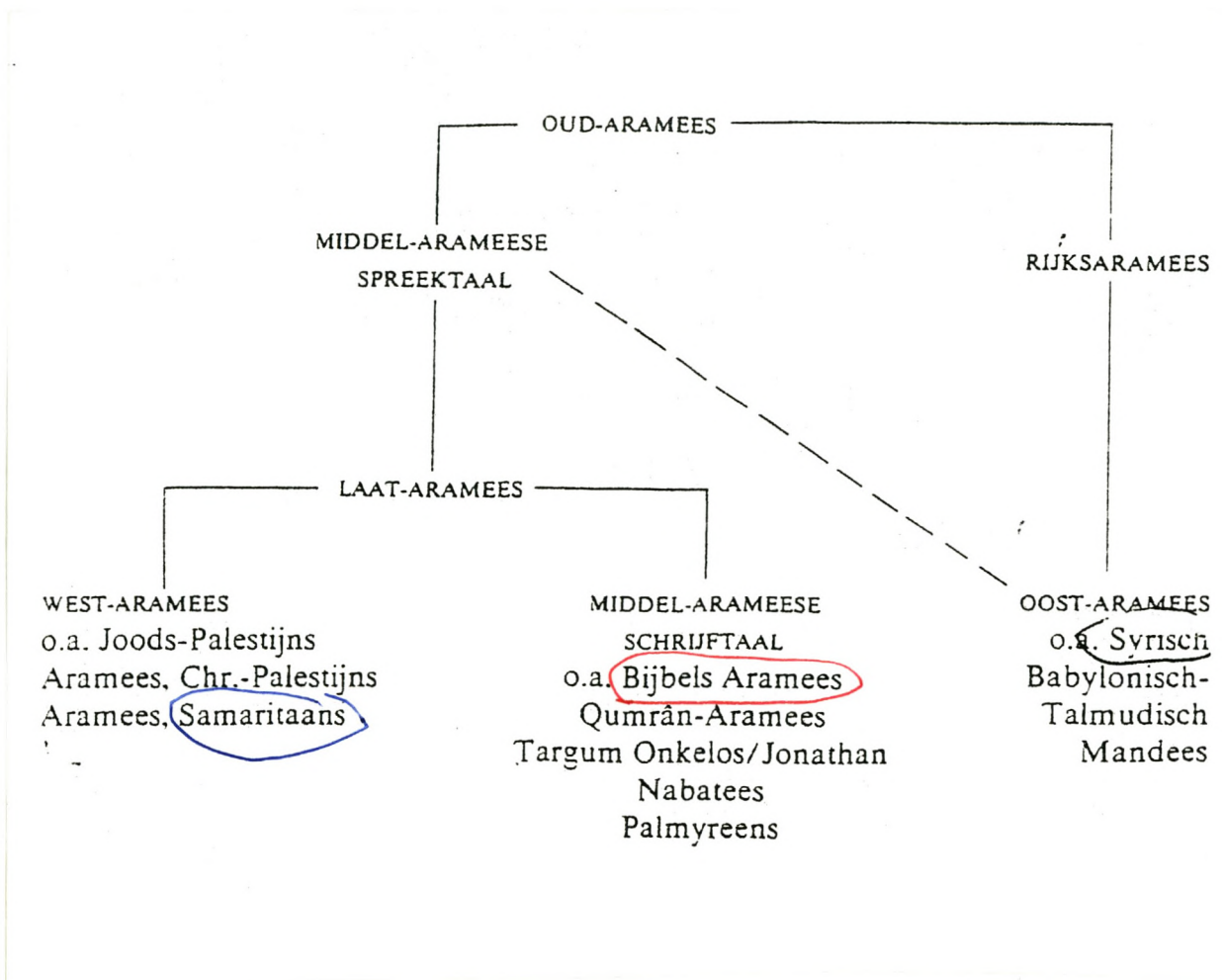
⁷³ Koopmans 1960:142, 302.

2. Stamboom van oud-oosterse talen⁷⁴

⁷⁴ De Moor 1981:114.

3. Stamboom van het Aramees⁷⁵

⁷⁵ De Moor 1981:163.

4.1. Statenvertaling

Ook het verschijnen van de Statenvertaling in 1637 kan in het licht gezien worden van het humanistische kernidee “terug naar de bronnen”, terug naar de talen waarin de bijbel geschreven is. Dat principe vinden we al in het bijbels humanisme van Erasmus en in de reformatie van Luther. Later werden Marnix van St. Aldegonde en Drusus bekend door hun vertalingen van de bijbel. Als officiële vertalers van het Oude Testament benoemde men tijdens de Synode van Dordrecht in 1619 Johannes Bogerman, predikant te Leeuwarden, Baudartius te Zuffen, Gerson Bucerus, predikant te Veere en als hun plaatsvervangers: Antonius Thysius, hoogleraar godgeleerdheid te Harderwijk, Jacobus Rolandus, predikant te Amsterdam en Hermannus Faukelius, predikant te Middelburg. De herzieners waren Amama, Antonius Thysius en Johannes Polyander te Leiden, Abdias Widmar, Arnoldus Teeckmannus, Jacobus Revius en Franciscus Gomarus.⁷⁶ Andreas Rivet was de plaatsvervanger van Bogerman toen deze te ziek was om het eerste exemplaar van de Statenbijbel op 17 september 1637 aan de Staten-Generaal aan te bieden.⁷⁷ Met sommige van deze geleerde heren als Andreas Rivet, Polyander, Revius en Arnoldus Teeckmannus, stond Van Schurman op zeer goede voet. Ze correspondeerde en schreef Latijnse gedichten voor hen en het is alleszins aannemelijk dat ze sterk meeleeft met de verschijning in 1637 en met de eerste revisie van de Statenbijbel die in 1657 verscheen. Ze had ook verschillende exemplaren van de Statenvertaling in huis.⁷⁸

4.2. Academische studie

Er was veel belangstelling voor het jodendom in het algemeen en het Hebreeuws in het bijzonder. Caspar Barlaeus was bijvoorbeeld een groot bewonderaar van Menasseh Ben Israel (1604-1657), een Portugees-joods geleerde, schrijver en boekdrukker die rabbijn in Amsterdam was. Van Menasseh leerde bijvoorbeeld Dionysius Vossius, de zoon van de beroemde hoogleraar Gerardus Vossius, Hebreeuws. De calvinisten hadden vooral veel belangstelling voor de bijbelse en rabbijnse literatuur. Men vertaalde onder andere de Misjna, het werk van Maimonides en Abarbanel in het Latijn.⁷⁹

⁷⁶ De Bruijn 1937:289.

⁷⁷ De Bruijn 1937:314.

⁷⁸ Van Beek 2003; Van Beek 2004; 't Coopmanshús, Franeker.

⁷⁹ Heiman Gans 1971:78; Van Rooden 1989.

De studie van het Hebreeuws beruiste in de Middeleeuwen in hoofdzaak bij de joden, die vooral in de 10e eeuw onder invloed van de Arabieren de taal systematisch begonnen te behandelen. Saadja (10e eeuw) en Aben Ezra (12e eeuw) behoren tot de grootste taalkundigen onder hen. De niet-Joden die zich in de studie van het Hebreeuws verdiepten, waren christenen die dat onder andere deden om betere kennis van de bijbel en bekering van de joden.⁸⁰ Met de Renaissance begon de studie van de oud-oosterse talen tot ontplooiing te komen en kreeg het een plaats aan alle universiteiten en vele hogescholen in Europa, de Nederlanden inclusief.⁸¹ De drie talen die elk geleerd mens minstens moest kennen waren het Grieks, Latijn en Hebreeuws.⁸² Maar toch was Hebreeuws niet verplicht voor studenten in de propedeutische letterenfakulteit, Latijn en Grieks daarentegen wel. Het waren voornamelijk theologiestudenten die Hebreeuws studeerden. In Leuven was er al in 1518 gestart met een cursus Hebreeuws in het befaamde *Collegium Trilingue*, niet in het minste op aandringen van Erasmus. Nicolaus Clenardus had met zijn *Tabula in grammaticam Hebraeam* (Leuven, 1529) veel succes. Even eerder was er ook al een *Dictionarium Hebraicum* gepubliceerd. Een belangrijk resultaat van het onderwijs te Leuven was de filologische samenwerking van oudstudenten aan de *Biblia Regia* (polyglotte bijbel in Antwerpen gedrukt). Delen zes en zeven bevatten namelijk lexica, grammatica's en oudheidkundige studies bij de teksten in het Grieks, Hebreeuws, Aramees en Syrisch. De Syrische grammatica van de hand van Andreas Masius was de eerste in Europa. Tijdens de 17de en 18e eeuw raakten de Hebreeuwse studies in Leuven in verval en werd de fakkel overgenomen door Leiden. Vandaaruit straalde de studie uit naar Franeker, Harderwijk, Groningen en Utrecht.⁸³

Zoals ook in Leuven hoorde de studie van het Hebreeuws ook in Leiden tot de letterenfakulteit en niet tot de faculteit theologie. Op basis van filologische methoden konden zo tot een analyse van de bijbel komen zonder al te veel theologische verstrengeling. Johannes Drusius was hoogleraar Hebreeuws, Chaldeeus (=Aramees) en Syrisch, eerst in Leiden en toen in Franeker. Zijn opvolger F. Raphengelius schreef een Arabisch woordenboek dat in 1613 na zijn dood verscheen. Deze geleerden, net als hun opvolgers Junius, Coddaeus, Erpenius en L' Empereur, bestudeerden ook het Arabisch en Syrisch

⁸⁰ Nat 1929:1-2.

⁸¹ Schoors 1980:338.

⁸² Robins 1982:96.

als instrumenten voor de semantische interpretatie van het Hebreeuws. Zij vatten het Hebreeuws als moeder en de andere oud-oosterse talen als dochters op. L' Empereur was een kenner van de rabbinica en publiceerde naast *Clavis Talmudica* (1634) meerdere edities van traktaten uit de Talmoed en werken in het middeleeuws-Hebreeuws. Hij heeft als christelijk hebraïst de basis gelegd voor de rabbijnse studies.⁸⁴

In Leiden werd ook de basis gelegd van de studie van het Arabisch waarbij zich al vlug andere talen voegden. Thomas Erpenius was de eerste echte hoogleraar voor het Arabisch en andere oud-oosterse talen. Zijn *Grammatica Arabica* (Leiden, 1613) was de eerste methodische behandeling van het Arabisch door een Europeaan geschreven. Bovendien publiceerde hij Arabische teksten, zowel van historische als van taalkundige aard. Hij kende ook Hebreeuws, Ethiopisch, Aramees en Syrisch. De geleerde Scaliger had ook academische belangstelling voor het Arabisch en de islamitische cultuur gewekt. Het was zijn opvolger Golius die tijdens zijn studietijd in Marokko en Syrië verbleef en daarvandaan driehonderd handschriften naar Leiden bracht. Enkele publiceerde hij. Golius kende ook Perzisch, Turks en Armeens en bestudeerde Arabische wiskunde. Zijn grootste roem is wel het *Lexicon Arabicum* (Leiden 1654), dat gebaseerd is op klassieke Arabische woordenboeken en op eigen lectuur van Arabische teksten. In diezelfde tijd publiceerde een andere leerling van Erpenius, L. de Dieu, regent van het Waals College te Leiden, zijn *Grammatica linguarum orientalius inter se collatarum* (Leiden, 1628), een der eerste zogenaamde harmonische spraakkunsten, alsook een korte Perzische grammatica.⁸⁵ Met Thomas Erpenius en Jacobus Golius als professoren en met vooruitziende curatoren aan het hoofd van de Leidse universiteit werden de Nederlanden voor twee eeuwen leidinggevend ook op dit terrein.⁸⁶

In Utrecht was Gijsbertus Voetius hoogleraar theologie en Hebreeuws en na hem schitterde Johannes Leusden, als hoogleraar Hebreeuws en oud-oosterse talen. Zowel met de Leidse hoogleraren als die in Utrecht had Van Schurman nauw contact.⁸⁷ Tenslotte waren er te Franeker Amama en Coccejus kenners van de oud-oosterse talen en later de orientalist Schultens (1713-1729). Deze laatste toonde aan dat Perzisch niet bij de groep

⁸³ Schoors 1980:338.

⁸⁴ Schoors 1980:338-9; Van Rooden 1989.

⁸⁵ Schoors 1980:340.

⁸⁶ Schoors 1980:339.

⁸⁷ Schoors 1980:341.

van *linguae orientales* behoorde, maar dat het een indogermaanse taal was. Dat wist men in de zeventiende eeuw nog niet.

5. Leermeester Voetius en zijn bibliotheek

5.1. Voetius

Gijsbertus Voetius (1589-1676) had tijdens zijn studie theologie in Leiden Hebreeuws van Coddaeus en Gomarus geleerd. De laatste wist bij Voetius zo'n liefde voor de oud-oosterse talen te wekken dat Voetius er zijn leven lang er mee bezig bleef. Dat enthousiasme gaf hij ook door aan Anna Maria van Schurman. Hebreeuws leerde hij ook uit de boeken van Buxtorfius.⁸⁸ Voor zijn aanstelling als professor in Utrecht, gaf hij in Heusden als predikant les in oud-oosterse talen, namelijk in het Hebreeuws, Syrisch en Chaldeeus (Aramees).⁸⁹ Later besteedde Voetius twee dagen per week voor het bijhouden van zijn Grieks, Latijn en Hebreeuws en bouwde hij een vertrouwde relatie op met de Rabbijnse schriftgeleerden. Voetius maakte Griekse en Hebreeuwse gedichten en stuurde die op naar vrienden die dat op prijs stelden. Zo schreef hij aan Van Schurman een Grieks gedichtje toen ze een jaar in Keulen woonde. Ook schreef hij brieven in het Hebreeuws aan Johannes Cloppenburg "in hebraicis exercatissimus", een expert in het Hebreeuws.⁹⁰ Er is ook een brief in het Hebreeuws aan Voetius van Van Schurman bekend (zie hoofdstuk 6). Dat er niet meer correspondentie tussen hen over is heeft te maken met het feit dat ze buren waren, maar vooral met het feit dat de uitvoerige correspondentie van Voetius na zijn dood grotendeels is weggeraakt. Voetius studeerde Arabisch op eigen houtje, maar ondervroeg studenten uit Leiden of hij ging soms wel zelf naar Erpenius om hem te raadplegen over de leermiddelen voor het Arabisch of over de uitspraak.⁹¹

Bij de opening van de Universiteit van Utrecht hield Voetius een preek in de Domkerk, het *Sermoen van de nutticheyt der Academien*. Daaruit kunnen we in detail zijn visie op oud-oosterse talen afleiden. Hij vond de studie van de oud-oosterse talen allereerst uiterst belangrijk voor een beter begrip van het Oude Testament.⁹² Behalve dat hij de algemeen aanvaarde mening over de drie hoofdtalen was toegedaan "sonder de

⁸⁸ Duker (I) 1989:78-79: *Epistolae Hebraicarum decas* Basil, 1603 van Buxtorfius, *Institutio epistolaris hebr. cum epistolarum hebr. centuria*.

⁸⁹ Duker (I) 1989:1.

⁹⁰ Duker (I) 1989:158-159: In de veilingcatalogus van Voetius' boekerij staan vermeld: *Duodecim prophetae cum commentariis rabbi David Komchi et notis Vatabl, typ regis, 1539 Psalmi cum comm. Davidis Komchi hebr. Levi Ben Gerson, Commentarius in Cant. cantic. Ruth. Eccles. Esther Hosea Joël Amos, Obadia, Jona cum commentariis rabb. Sal. Jarchi, Aben Esrae, et Dav. Komchi.*

⁹¹ Duker (I) 1989:159.

welcke de volcomen geleertheit niet bestaen en kan of onderhouden werden onder den menschen" (Hebreeuws, Latijn en Grieks), gaf hij een uiteenzetting van het Hebreeuws en de verwante oud-oosterse talen die bestudeerd moesten worden.

Het Hebreeuws noemde hij de "heylige tale om dat Godt selve tot den Patriarchen ende Propheten daer in gesproocken heeft". Die taal vond hij het belangrijkste, want behalve dat God zelf in de taal sprak, is het ook nodig om terug naar de grondtekst te gaan om de "oversettingen [...] te examineren ende met origineel te confereren (vergelijken) / ende t'aller tijt aen de geleerde tegensprekers daarvan reeckenschap te kunnen gheven". Het is volgens Voetius dus de moeite waard om het Hebreeuws te leren omdat men dan de Heilige Geest zelf in zijn eigen taal hoort spreken. Het Hebreeuws is ook nodig om het Nieuwe Testament beter te begrijpen. Dat is "de glosse ende uytlegginge van den text des ouden testaments". Het Nieuwe Testament staat immers vol met Hebreeuwse uitdrukkingen, die men met de kennis van het Grieks alleen nooit kan begrijpen.⁹³ Voetius wijdt dan uit over de noodzaak om de studie van Hebreeuws niet alleen te beperken tot bijbels-Hebreeuws, maar ook Rabbijns-Hebreeuws er bij te betrekken. Dat is zeer nuttig, niet alleen om de "Christelijke religie tegen den Joden te verantwoorden". Een strijdpunt tussen christenen en joden was onder andere Romeinen 11 waar staat dat verlosser uit Zion (Israël) komen zal, en dat heel Israel zal zalig worden.

Voetius zei verder dat door het onderzoek van de Rabbijnen en van de Talmoed veel woorden en gewoontes in de Schrift beter begrepen kunnen worden. Had de "Heere Christus ende syn Apostelen " ook de oude Rabbijnse studien niet vereerd door veel woorden, termen, spreekwoorden en parabelen uit hun leer te ontleenen, bijvoorbeeld de gelijkenis van de rijke man en Lazarus (Luc. 16)?

De studie van het *Chaldeeus* of *Aramees* vond Voetius nodig omdat enkele hoofdstukken in het Oude Testament in Daniel en Ezra in het Aramees overgeleverd zijn, plus een aantal Aramese woorden in het boek Job. Ook komt het Aramees van pas om de oorsprong en betekenis van sommige andere woorden beter te vinden. Daarbij komt dat de Aramese vertaling van het Oude Testament met zeer veel nut gelezen wordt, omdat de juiste betekenis daarin uitgedrukt wordt. Bovendien houden volgens Voetius de Joden

⁹² Voetius 1636: 41-46; zie bijlage 12.4.

⁹³ Voetius 1636: 41-46.

deze vertaling voor de allerbeste, en werkt het gesprek met de Joden dan ook veel beter. Ook de schrijvers van het Nieuwe Testament, vooral de evangelist Johannes, zijn beter te begrijpen, omdat zij vaak frasen of manieren van spreken van de Aramese vertaling gebruiken. Als handleiding voor het Aramees nam hij de bekende hoofdstukken van Daniël en Ezra.

Syrisch moest volgens hem bestudeerd worden om de correspondentie met de christelijke kerken in het Oosten. Maar vooral was het nuttig om de Syrische bijbelvertaling van het Nieuwe Testament te gebruiken. Dan kon men ook Syrische woorden als "talitha kumi", "mammon", "akeldama" die in het NT voorkomen, beter begrijpen. Syrisch hielp ook om het Hebreeuws beter te verstaan, omdat het Syrisch uit het Hebreeuws ontstaan is, zei hij. Dat gold trouwens voor alle oud-oosterse talen.⁹⁴

Arabisch moet men ook om de familieovereenkomst bestuderen, maar het is ook belangrijk om veel woorden in het boek Job te verklaren. Bovendien is het zeer nuttig om de Arabische vertaling van de bijbel te gebruiken. Verder is het noodzakelijk voor de onderwijzing en de bekering van de mohammedanen om hun heilige boek, de Koran, in de oorspronkelijke taal te lezen.

Voetius eindigt met zijn opvatting over het nut van de klassieke talen Grieks en Latijn. Grieks is behalve noodzakelijk voor het lezen van het Nieuwe Testament en voor de studie van de oude wijsheid van de Grieken, ook nodig om de geschriften van de kerkvaders te lezen. Een bijkomende reden is om de contacten met de Grieks-Orthodoxe Kerken die onlangs weer hersteld zijn, te verstevigen. Hij doelde daar op de pogingen van de Grieks-Orthodoxe patriarch Cyrillus Lukaris die zijn studenten naar het Westen stuurde. De studie van het Latijn vindt Voetius tenslotte zo vanzelfsprekend dat hij het in een paar regels afdoet.⁹⁵

Wat nu niet zo expliciet door Voetius gesteld wordt is dat juist in die oud-oosterse talen "early witnesses to the Old Testament" overgeleverd zijn, namelijk zeer vroege bijbelvertalingen in het Syrisch, Aramees, Arabisch, en het Ethiopisch. Die bijbelvertalingen zouden meer licht werpen op de juiste betekenis.⁹⁶

⁹⁴ Duker 1989: 159.

⁹⁵ Voetius 1636; Van Beek 1999a.

⁹⁶ Nauta 1937; Deist 1988.

4. Portret van Gijsbertus Voetius⁹⁷

⁹⁷ Utrecht, Centraal Museum.

5.2. Bibliotheek

Voetius bouwde een grote bibliotheek op. Bij zijn overlijden telde de catalogus van twee veilingen 4777 boeken.⁹⁸ Hij was in de eerste plaats theoloog en onder die categorie vallen veel boeken. Maar Voetius had ook vrijwel alle standaardwerken op het gebied van de oud-oosterse talen in de kast staan. Niet alleen van Europese geleerden uit de zestiende eeuw, zoals het *Lexicon* van Schindlerus, van Sebastiaan Münster, maar ook van zeventiende-eeuwse tijdgenoten als Erpenius, Amama, Golius, L' Empereur, Drusius, Buxtorf de oude en de jongere, Pocock, Ravius en Leusden etc. Zij schreven grammatica's, lexica, woordenboeken en filologische commentaren op het gebied van de oud-oosterse talen en maakten vertalingen. Ook de werken van de middeleeuwse rabbijnen als Maimonides, David Kimchi, Sel Jarchi en Abarbanel, maakten ze door vertalingen in het Latijn toegankelijk.⁹⁹ Tot aan het eind van zijn leven bleef Voetius zich op de hoogte houden van de nieuwste uitgaven op het gebied van de oud-oosterse talen in de breedste zin van het woord, behalve voor het Ethiopisch. Opvallend is ook dat, terwijl de mystische Kabbalistiek in de zeventiende eeuw bloeide, hij maar één boek over dit onderwerp in de kast had staan, de *Ars Cabalistica Ricii Leonis Hebraei Reuchlini, Archangeli*.¹⁰⁰ Een paar voorbeelden uit de driehonderd boeken, meestal lijvige delen in folioformaat, die met de oud-oosterse talen te maken hebben: negen delen Talmoed; Drusius' commentaar op de vele Hebreeuwse woorden in het Nieuwe Testament; over de bekering van de joden¹⁰¹; de Misjna¹⁰²; alle bestaande grammatica's voor de oud-oosterse talen, zoals de grammatica voor het Arabisch van Erpenius¹⁰³; boeken over alle hete hangijzers, zoals over de vocalisering van het Hebreeuws of over de (on)betrouwbaarheid van het Nieuwtestamentische Grieks; over de ruzies tussen zijn leermeester Gomarus en Capelli over onder andere het metrum van de Hebreeuwse poëzie¹⁰⁴; over de

⁹⁸ De catalogus is niet gepagineerd. De boeken zijn gerangschikt en genummerd volgens rubriek en formaat. Achterin deze verhandeling is een bijlage opgenomen met de boeken van Voetius die betrekking hebben op de oud-oosterse talen. Als het nummer van het boek via de Find-functie ingetikt wordt, is het boek zo te vinden.

⁹⁹ Zie bijlage.

¹⁰⁰ Voetius 1677/ 1679: *Miscellanei Libri in Octavo*, nr. 6

¹⁰¹ Voetius 1677/1679: 355 *Epistola Judei querentis de fide Christiana. Hebraice. Rabbi Samuel conversus Judeus, refutans fidem Judeorum. Latine.*

¹⁰² Voetius 1679: 104.

¹⁰³ Duker (I) 1989: 373; *Erpenii rudimenta linguae arabicae et ejusdem praxis grammatica et consilium de studio arabico feliciter instituendo* (1620).

¹⁰⁴ Voetius 1677/1679: Gomaris 218 Fr. Gomaris Davidis Lyra. Capelli ad novam Davidis Lyram animadversiones etc.

rechtsgeschiedenis van de Joden¹⁰⁵ of ook handige boekjes met spreuken of gedeeltes uit deKoran.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Voetius 1677/1679: 104: Joh. Seldenus de successionibus Ebraeorum in bona defuncti. Idem de successione in pontificatum Ebraeorum. *Londini* 1636.

¹⁰⁶ Voetius 1677/1679: II 223 Aliquot suratae Alcorani textus originalis Arabice cum interpret. Nisselii.

6. Anna Maria van Schurman en de studie van oud-oosterse talen.

Wie Schurman noemt, noemt in dit woord,
Al wat geleerdheid is in elke stad, elk oord,
Er is geen taal ter wereld oyt geweest,
Die zij niet kent, niet spreekt, niet leest.¹⁰⁷

Niet alleen de schrijver van dit gedichtje, maar ook de Franse Jacob Martin beweerde dat Van Schurman altalig was. Kanunnik Joly spreekt in zijn reisverslag van het jaar 1648 over het bezoek van prinses Gonzaguez aan Van Schurman eveneens zijn bewondering uit voor haar talenkennis van het Hebreeuws, Rabbijns, Syrisch en Arabisch, net als Ludovicus Jacobus, ook een tijdgenoot, schreef dat Van Schurman wat betreft de oud-oosterse talen Hebreeuws, Aramees, Syrisch en Arabisch kende.¹⁰⁸

Om nu precies te kunnen vaststellen welke oud-oosterse talen ze kende, nemen we eerst tijdgenoten die haar goed gekend hebben, zoals Arnoldus Buchelius, Jacob Cats en Van Beverwijck. Vervolgens kijken we naar wat ze er zelf van zegt, en nog belangrijker, naar wat er van haar hand is overgeleverd.

Tijdgenoten en biografen

Anna Maria van Schurman's talenkennis werd al in haar eigen tijd geroemd. Toen ze nog maar een jong meisje van dertien was prees Anna Roemer Visscher al haar kennis van Grieks en Latijn.¹⁰⁹ De eerste vermelding van haar kennis van het Hebreeuws is van Arnoldus Buchelius, een bevriende tijdgenoot uit Utrecht, die in september 1635 in zijn dagboek *Notae Quotidianae* schreef:

Ik zag bij Van Schurman een brief door haarzelf aan Voetius in het Hebreeuws geschreven en met frasen uit de Schrift volgens de gewoonte van de Joden overgenomen, de letters zo sierlijk geschreven dat inderdaad een drukker haar niet zou kunnen verbeteren.¹¹⁰

¹⁰⁷ Citaat in Schotel 1853:38.

¹⁰⁸ Louis Jacob in: Van Schurman 1652:346: *Pari digna est laude, ob ingentem et inauditam linguarum cognitionem, nam (quod prodigiosum est) nullam sive Orientalem, sive Occidentalem ignorat. Versatissima est in lingua Hebraica, Chaldaica, Syriaca, Arabica, Turcica, Graeca, Latina, Gallica, Anglica, Italica, Hispanica, Germanica, Belgica et Batavica, o res miranda!*

¹⁰⁹ Geciteerd in Van Beek 1997b: 30-31.

¹¹⁰ Buchell 1940:48: *Vidi apud Schurmannam epistolam ab eadem scriptam hebraice ad Voetium ac phrasibus e scriptura more Hebraeorum accepti, litera sane elegantissima quam ne typographus quidem posset superare.*

De beroemde Jacob Cats schrijft in zijn *Trouwingh*:

Die in de Nederlandtsche, Hooghduytsche, Fransche, Latijnsche talen, soo wel ervaren is geweest, dat sy daer in loffelick spreken, brieven schrijven, en dichten konden. Die in de Griecsche, **Bibels-Hebreusche** talen soo wel geoeffent was, datse daer in de Auteurs lesen, verstaen, daer van oordeelen, oock in schrijven konde.

Die in de Italiaensche ende Engelsche talen soo verre is gevordert geweest, dat sy boecken op saken van State, of diergelijcke, bij de Italianen geschreven: en daer benefens de uyt-nemenden Theologischen boecken by den Engelschen uyt-gegeven, lesen ende gebruycken konde.

Die in de **Rabbijnsche-Hebreusche, Chaldeusche, Syrische, Arabische talen** soo veel geleert hadde, datse die konde lesen, verstaen, en met de heylige Hebreusche tale confereren, tot reynder ende geleerder openinge van de H. Schrifture.

Die vorder van sin en voornemen is geweest in toekomende, met Godes hulpe, daer in voort te gaen, en daer noch bij te voegen het **Samaritaens, Aethiopisch, ende Persisch**, verwachtende alleen maer noodige boecken tot uyt-werckinge van haer loffelick voor-nemen.¹¹¹ (**bold pvb**)

Volgens Cats kon Anna Maria van Schurman dus Nederlands, Duits, Frans en Latijn vlot lezen, schrijven en spreken, Grieks en Bijbels Hebreeuws vlot lezen en schrijven en Italiaans en Engels met begrip lezen. Verder kon ze ook Rabbijns-Hebreeuws, Chaldeeus, Syrisch en Arabisch goed lezen. Dat zijn elf talen, als je Bijbels-Hebreeuws en Rabbijns-Hebreeuws onder één noemer neemt. Daarbij zegt Cats dat ze plannen heeft om ook Samaritaans, Ethiopisch en Perzisch te leren, zodra ze de boeken ervoor in handen kan krijgen. Maar even verderop schrijft hij dat ze al kon calligraferen in het Samaritaans:

Die in de Schrijf-konste geen meesters en hadde te wijcken: jae te boven ging de netste ende aerdigste drucken, en dat in 't Hebreusch, Syrisch, Arabisch, Griecx, Samaritaens, Aethiopisch, Latijns, Italiaens, &c. ende de meeste Handen van dien op verscheyde manieren, als Capitale letters, Staende, Loopende, kunstelick konde schrijven.¹¹²

¹¹¹ Cats 1637 in Van Beek 1992:137-138.

Van Beverwijk¹¹³

Twee jaar later schreef Van Beverwijk, een bevriende arts met wie ze in het Latijn en Grieks correspondeerde, in zijn boek *Van de Wtneementhey des Vroulicken Geslachts* 1639 over Van Schurman:

[...] zijn voor eerst de Talen, alwaer ons Joffrouw niet weynig 't huys en is. Want behalven de Nederlantsche, Hoogh-duytsche, Fransche, Italiaensche, Engelsche die nu gesproken werden, is sy wonderbaerlick ervaren in de Latijnsche, Griecxe, Bybels en Rabbijns-Hebreeusche, Chaldeeusche, Syrische, Arabische, Persianesche, Ethiopische en diegelycke. De letter-konst van alle die talen verstaet sy volkomentlyk.¹¹⁴

Hij komt op dertien talen, maar ook hij vermeldde in het stukje over haar schrijfkunst nog Samaritaans:

In de schrijfkonste en behoudt haer Ed. geen meesters te wijcken, jae gaet te boven de netste ende aerdighste drucken ende dat in 't hebreewsch, syrisch, griecx, samaritaens, ethiopisch, latijnsch, italiaens, etc. ende kan de meeste handen van dien op verscheyde manieren als capitale letters staende, loopende, seer kostelick schrijven.

Mollerus was een achttiende-eeuwse biograaf, die over Van Schurman een aantal vrij accurate bladzijden schreef. Over haar talenkennis zegt hij het volgende:

Lingvas Latina, Graecam & Hebraeam, adeo accurate calluit, ut elegantissime iis & scriberet, et loqventur. His, praeter vernaculas, Germanicam & Belgicam, complures, quarum insignem sibi acquisiverat peritiam, testibus Lud. Jacobo, caeterisque encomiastis, hujus praecipue narrationem secutis, adjunxit exoticas, ex Europaeis nempe vulgaribus Gallicam, Anglicam, Italicam, Hispanicam, ex Orientalibus vero Chaldeam, Suriacam, Turcicam & Arabicam. Quarum ultimae culturam adjuvabat Codex Alcorani MS, insignis, sed molis formaeque minimae, Arabicus, auro atque minio interstinctus, quem, ex filius Bibliotheca in suam translatus, Abr. Hinckelmannus, Antistes Hamburgensis, sum Arabice textum hujus ederet, non sine fructu usurpavit. (15) V. Abr. Hinckelmanni Praefat. Alcorani Arabici, lit. v. 1. b, & Eb. Gotfr. Starckii Catalogum MSS. Biblioth. Hinckelmannianae, num 6. Addendae praetera istis sunt, e Jac. Crucii Poemate De virgine Batava panegyrico, his etiam nostram

¹¹² Cats in Van Beek 1992:138.

¹¹³ Baumann 1910; Nellen 1992.

¹¹⁴ Van Beverwijk 1639:181.

studium impendisse atque operam testante, Samaritana, Persica & Aethiopica. Quorum postremam et Grammatica, de qua suo loco dicitur, ἀνεκδότω, & operibus aliis, acuto calamo eleganter artificioseque confectis, quae ipse Jobus Ludolfus, Aethiopianum in Europa princeps, cum eam inviseret, admirabatur, illustrare studuit. 16.¹¹⁵

Zij had zo'n grote kennis van de Latijnse, Griekse en Hebreeuwse taal dat zij daarin zeer elegant kon schrijven en praten. Bij deze heeft ze behalve haar huistalen Duits en Nederlands, verschillende vreemde talen gevoegd waarin zij (getuige Lud. Jacobus en andere lofdichters die voornamelijk zijn verhaal gevolgd hebben) Chaldeeus, opvallende vlotheid verworven heeft van de Europese talen namelijk Frans, Engels, Italiaans, Spaans en van de Oosterse talen Chaldeeus, Syrisch, Turks en Arabisch. En voor de studie van de laatste van die talen (Arabisch) heeft zij gebruik gemaakt van een uitstekende, maar zeer kleine handgeschreven codex van de Koran, versierd met gouden en in vermiljoen gekleurde letters, die van haar bibliotheek naar de zijne overgebracht, Abr. Hinckelmannus, predikant te Hamburg niet zonder vrucht gebruikt heeft toen hij de tekst in het Arabisch uitgaf.

Verder moeten bij deze talen gevoegd worden, volgens het gedicht *De Virgine Batava* van Jac. Crucius dat getuigt dat onze heldin aan deze talen ook studie en aandacht gewijd heeft: Samaritaans, Perzisch en Ethiopisch

En de laatste van die talen heeft zij ondernomen om toe te lichten met een onuitgegeven grammatica die op de gepaste plek besproken zal worden, samen met andere werken "met een scherpe schrijffpen op elegante wijze en vol kunstigheid vervaardigd" welke Job Ludolf zelf, nummer een van de kenners van Ethiopisch in Europa, toen hij haar bezocht, bewonderd heeft.

Mollerus komt op veertien talen waaronder Spaans en Turks. Van die laatste talen hebben we echter geen enkele bewijs. Als we naar Van Schurmans overgeleverde werk zelf kijken, komen we op veertien talen, helft ervan oud-oosters: Hebreeuws, Aramees, Syrisch, Samaritaans, Arabisch, Perzisch en Ethiopisch.

Studie

Als we nu Voetius visie met Van Schurmans opvattingen vergelijken dan zien we dat zij precies in de praktijk bracht wat hij voorstond. Want na haar studie van Latijn en Grieks begon ze met Voetius als leermeester aan het Hebreeuws (niet alleen Bijbels-Hebreeuws, maar ook Rabbijns-Hebreeuws), daarna Aramees, Syrisch en Arabisch. Maar Samaritaans, Perzisch en Ethiopisch studeerde zelf. Ze streefde haar leermeester voorbij.

¹¹⁵ Mollerus 1744:806.

Wat haar bezielde? De bijbel was het belangrijkste boek in haar leven, ze vatte dat op als het woord van God en dacht dat ze dichter bij zijn stem kwam als ze de grondtalen kende, vooral het Hebreeuws. Aangezien ook zij de mening was toegedaan dat kennis van de dochertalen van het Hebreeuws meer licht zouden werpen op het Hebreeuws, studeerde ze dag en nacht die talen, zoals ze zelf schrijft:

Laat ons by voorbeeld de eenigste studie der Talen beschouwen welke de Geleerde de vrachtwagens der wetenschappen noemen, aan welke ik voorzeker zeer vele uren besteed heb [...] om dat ik de Griekse en de Hebreeuse taal in 't oog had en in waarde hiel, als de grond-talen van de H. Schrift; en dat ik de andere oosterse talen als dochters van de Hebreeuse, of als takken der zelve, en daarom beminlijk, en de aanprijzing der geleerde mannen waardig, my liet voorstaan dat ik die door een onuitputlijken arbeid verkrijgen moest: maar byzonder de Syrische, de Arabische, en de Moorsche taal, om dat die meer wortelwoorden hadden, van welke de afgevoelde alleenlijk in de H. Schrift gevonden wierden, en daarom zouden de zelve my licht geven om der zelve inwendigsten zin uit te halen. ¹¹⁶

Speuren we nu de bibliotheken en archieven af, en slaan we haar eigen werken er op na, dan vinden we de volgende bewijzen van haar oud-oosterse talenkennis in haar gedrukte geschriften, in onuitgegeven brieven, gedichten en kunstwerken. Op haar polyglotte, prachtig gecalligrafeerde schoonschriften en albumbijdragen etaleert ze namelijk als het ware haar talenkennis. Als we deze kunstwerken en haar geschriften bestuderen en identificeren, dan blijkt ze zeven oud-oosterse talen te kennen: Hebreeuws, Aramees (=Chaldeeus), Syrisch, Samaritaans, Arabisch, Perzisch en Ethiopisch.¹¹⁷ In wat volgt geef ik achtereenvolgens een bespreking van haar kennis.

6.1. Hebreeuws en Rabbijns-Hebreeuws

In 1853 schreef Van Schurmans negentiende-eeuwse biograaf, G.D.J.Schotel, het volgende:

Anna Maria kende [...] het hebreeuwsch, zoo als welligt geene nederlandsche vrouw het ooit gekend heeft. In kindschen leeftijd had zij zich de beginselen dier taal eigen gemaakt, en nauwelijks was zij dien ontwassen of men begroette haar als “doctores in de heilige sprake”.

¹¹⁶ Van Schurman 1684:48.

Gelijk in al de overige oostersche talen was zij ook in deze haar eigen leermeester; later ontving zij er, gelijk ook in het grieksch, nog eenig onderrigt in van Gijsbert Voet, wien zij echter spoedig verre in grondige kennis van dezelve overtrof. Zij had eene bijzondere voorliefde voor die taal en wijdde er een groot gedeelte van haar tijd aan.¹¹⁸

Uit de bronnen blijkt echter niet dat zij het Hebreeuws al heel jong zelf geleerd heeft. Vóór 1635 is er namelijk geen enkele verwijzing in haar eigen werk of in dat van tijdgenoten te vinden dat ze het Hebreeuws kende. Natuurlijk had ze tijdens haar verblijf in Franeker de hoogleraren Drusius en Amama ontmoet, en vanaf de twintiger jaren kende ze ook Andreas Rivet, hoogleraar Oude Testament in Leiden. Maar zelfs in de elogie die deze in 1634 voor haar schreef en waarin hij uitvoerig haar veelzijdige kennis prijst, spreekt hij helemaal niet over het Hebreeuws. Hij zou er toch minstens iets over gezegd hebben.¹¹⁹ Het kan zijn dat ze de letters al kon spellen en zelf wat gespeeld had in die taal. Maar zelf geeft ze alle eer aan Voetius als leermeester, zo blijkt uit een brief aan Vorstius.¹²⁰

Ze mocht ook boeken uit zijn bibliotheek lezen. Over haar eigen bibliotheek weten we niet zo veel. Ze was altijd erg verguld als ze een boek voor haar bibliotheek cadeau kreeg, bijvoorbeeld van Cats, of van Salmasius.¹²¹ Maar een catalogus van haar bibliotheek hebben we niet, wel van die van Voetius. Van Schurman woonde om de hoek van Voetius en we kunnen aannemen dat er vaak boeken over en weer gingen. Ze liep trouwens bij hem thuis privécollege. Voetius kwam vaak ook bij haar en haar broer, moeder en tantes op bezoek zoals blijkt uit zijn handtekening op de vele testamenten die op het Domskerkhof in hun huis getekend zijn. Soms stuurde ze een dienstmeisje met een briefje naar Voetius of ze dringend het boek over Paula en Hieronymus mocht lenen. Voetius schrijft in het boek dat hij aan haar en haar broer Johan Godschalk opdroeg dat er vaak na de Academische dispuutcolleges samensprekingen waren of "plaatsvervangene brieven die over en weer gestuurd werden".¹²² Als Labadiste verkocht ze een gedeelte van haar bibliotheek, maar alweer, wat precies ze zelf in huis had staan aan boeken, laat staan aan boeken voor de oud-oosterse talen weten we niet. Wel blijkt uit haar werk dat

¹¹⁷ De Moor 1981:114.

¹¹⁸ Schotel 1853:32.

¹¹⁹ Rivet 1634: voorwoord.

¹²⁰ Van Schurman 1652:169.

¹²¹ Van Beek 1992: 49-53.

ze er heel wat gebruikt heeft en of die boeken nu van haar zelf of van Voetius waren, maakt niets uit. Ze had ze bijderhand, dat is het belangrijkste.

In haar *Dissertatio* schrijft ze dat de talenstudie voor een vrouw belangrijk is, vooral Grieks en Hebreeuws omdat die dieper inzicht in de heilige schrift geven.¹²³ Ze stelde het Hebreeuws bijzonder op prijs en wijdde er veel vrije tijd aan. Toen ze van de Franse geleerde vrouw Marie Jars de Gournay een reprimande kreeg dat ze teveel tijd besteedde aan de talen, schreef ze terug dat ze in het algemeen slechts haar vrije tijd voor de talenstudie reserveerde en dan nog slechts na soms lange intervallen, maar dat ze een uitzondering maakt voor de heilige taal. Hebreeuws heeft namelijk het woord van God als onderwerp en dat moet het belangrijkste voorwerp van onze gedachten zijn. Hebreeuws kan niet geëvenaard worden, niet door Grieks noch door Latijn.¹²⁴ Ze gebruikt zelfs Hieronymus' uitspraak "Laten we die dingen op aarde bestuderen waarvan de wetenschap ons zal bijblijven tot in de hemelen" en past het toe op het Hebreeuws, dat volgens het gevoel van de meeste geleerden, zal standhouden tot in het andere leven.¹²⁵ Maar Hieronymus gaf slechts prioriteit aan de *hebraica veritas* van het Oude Testament boven de Griekse versie ervan in de Septuaginta.¹²⁶

In de zeventiende eeuw werd het Grieks van het Nieuwe Testament dus lager geschat dan het Hebreeuws. Dat blijkt ook uit het *Sermoen* van Voetius waar hij zegt dat het weliswaar belangrijk is om het Nieuwe Testament in het Grieks te lezen waar heel veel woorden spreuken en verwijzingen staan die uit de klassieke schrijvers en oudheid komen, maar het is nog belangrijker om de Griekse vertaling van het Oude Testament zorgvuldig te vergelijken met de overeenkomstige manier van spreken in het Nieuwe Testament. Die van het Nieuwe Testament zou haar licht ontvangen van de Septuaginta.¹²⁷

Het is nu duidelijk waarom ze het Hebreeuws boven het Grieks stelt, ook al zijn beide bijbeltalen, de een van het Oude Testament, de ander van het Nieuwe Testament. Het hing dus samen met het goddelijk gezag dat in die tijd aan het Hebreeuws werd toegeschreven. God zelf sprak Hebreeuws. Ook Isidorus (zevende eeuw) met vele

¹²² Van Beek 1987: 92; Van Schurman 1685: ; Voetius 1655: voorwoord.

¹²³ Van Schurman 1652:33.

¹²⁴ Van Schurman 1652:284.

¹²⁵ Van Schurman 1652:284.

¹²⁶ Loewe 1994: 98.

anderen beschouwden het Hebreeuws als de taal van God en daarom als de eerste taal die op aarde gesproken was. God zou ook met Adam in het Hebreeuws gesproken hebben.¹²⁸ Volgens Schotel echter deelde Van Schurman dit gevoel niet, hoe ingenomen ze ook was met de taal van God.¹²⁹ Maar de uitspraken in haar brief aan onder andere Marie Jars de Gournay en in haar autobiografie wijzen op het tegendeel. Van Schurman had het Hebreeuws heel hoog staan, ze beschouwde het als taal nummer 1 en dat maakte ze ook zichtbaar. Op haar polyglotte kunstwerken troont het Hebreeuws altijd bovenaan.¹³⁰

Het verhaal gaat ook dat Descartes haar een keer in Utrecht aantrof terwijl ze haar Hebreeuwse bijbel bestudeerde. Hij zou er zich over verwonderd hebben dat een vrouw van zoveel verdienste zich bezig hield met zaken die van zo weinig belang waren. Hij voegde haar toe dat bijvoorbeeld in het eerste hoofdstuk van Genesis niets gevonden kon worden dat “clare et distincte” genoemd kon worden en daarom was die lectuur overbodig. Schurman zou door dergelijke praatjes geschokt zijn geweest en voortaan z'n gezelschap hebben vermeden.¹³¹

Van Schurman raakte ook goed bevriend met de nieuwe hoogleraar Leusden in Utrecht. Hij schreef in de derde druk van haar *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica*, een fraai, dichterlijk voorwoord in het Hebreeuws.¹³²

¹²⁷ Voetius 1636.

¹²⁸ Schotel 1853:33.

¹²⁹ Schotel 1853:33.

¹³⁰ Van Beek 1999b.

¹³¹ Voisine 1972:506-7; Mollerus 1744:807.

¹³² Van Schurman 1652:**recto; <http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/opus/seite 5. html>.

5. Portret van Johannes Leusden¹³³

IOANNES LEVSDEN

LIB ART MAG ET LINGVÆ SANCTÆ IN ACADEMIA
VLTRAJECTINA PROFESSOR

Car. Lantion van Ceulen pinxit.

Id. Matham sculpsit.

¹³³ Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

6. Hebreeuwse brief van Johannes Leusden¹³⁴

פסוק מורכב
להפארח ולכבוד האשה חכמה
בה חורים בתולת השם
תנה מלים שורמן

זי כיל אנשים אל רבני שקיעו
אל מפלאות עולם בקשב קשבו
זאת יצאה ודבה לשונות ידעה

כפר קנו היה אשר הוא כהנה
קראו ביה אמן רבני תמצאו
קראו ביה רבו יכל התמהו
פלא ביעולם שבחלה חוכמה
כריב וקנים גם לשונות ידעה
רוצי מרצת הבחלה ברוח
עצלה בעתו את גמלות תקחו :

JOHANNES LEUSDEN
Lib: Art: Mag. & linguæ
Sanctæ Professor.

¹³⁴ Zie noot 132.

Vers dat de glorie en heerlijkheid van de wijze vrouw,
dochter van Goriem,¹³⁵ de maagd met de naam
Anna Maria van Schurman, vermeerderd.

Ach, dat alle mannen naar mijn woorden luisteren!¹³⁶
Let nauwkeurig op eeuwige wonderen.
Deze maagd die in zoveel talen is gegroeid, wéét.
Koopt dit boek dat zij geschreven heeft.¹³⁷
Leest er in, jullie zullen woorden van waarheid vinden.¹³⁸
Leest er in, wordt stil, des te meer zullen jullie je verwonderen.
Een wonder voor altijd, die wijze maagd.¹³⁹
Uit de grootheid van de oudsten heeft ook zij in taal/talen geleerd
Rent mee in de wedstrijd van de maagd of vlucht.
Wees bang voor luiheid, neem vergelding.

Johannes Leusden, magister in de vrije kunsten en professor in de heilige taal

Opvallend is dat hij in dit lofgeschrift in het Hebreeuws slechts mannen aanspreekt als kopers van het boek, alsof juist niet uit het boek zelf bleek dat vrouwen als Marie du Moulin, Dorothea Moore, Anne de Rohan het Hebreeuws, Latijn, Grieks en Frans gemakkelijk konden lezen. Hij prijst het boek aan omdat het van een Wijze Maagd afkomstig is, en spoort de mannen aan om met haar een wedstrijd aan te gaan of om te vluchten. Het lofgeschrift is geen stuk prozatekst, maar een 'vers' dat echter zonder metrum geschreven is. Het heeft daardoor niet de poëtische kracht die het gedicht over de Tien Geboden van Van Schurman heeft.¹⁴⁰

¹³⁵ Het is onduidelijk wat de betekenis van Goriem is. Het woord wordt ook gebruikt in de brief aan Dorothea Moore. Van Schurman 1652:154.

¹³⁶ Spreuken 7:24: Luistert naar de redenen mijns monds!

¹³⁷ Vergelijk Spreuken 17:16: om wijsheid te kopen; Spreuken 23:23: Koop de waarheid.

¹³⁸ Door het woord 'waarheid' resoneert de tekst uit Spreuken 23:23 mee.

¹³⁹ Door steeds naar Van Schurman als wijze maagd te refereren, komt de gelijkenis van de vijf wijze en vijf dwaze maagden steeds op. Mattheus 25:2.

¹⁴⁰ Zie de bespreking van het gedicht en over poëzie in het Hebreeuws na de brieven van Van Schurman in 6.2.

Uit een Hebreeuwse brief van haar vriendin Marie du Moulin blijkt verder dat Van Schurman haar aangespoord had om Hebreeuws te gaan studeren (zie hoofdstuk 8).¹⁴¹ Bij het overlijden van haar geestelijke vader Rivet erfde Van Schurman het Hebreeuwse bijbeltje van Rivet. Ze moet ook exegetische werken in het Hebreeuws geschreven hebben, want de geleerde Mayer te Grijpswalde had er een paar van in huis, maar die zijn verloren gegaan, net als andere brieven aan Crucius en Van Beverwijk.¹⁴²

Van Schurman spoorde Leusden trouwens aan dat hij een leerboek voor het Hebreeuws in het Nederlands moest schrijven voor 'Jonge dochters' die geen Latijn kenden. Dan konden ze de bijbel in de grondtekst lezen, want Hebreeuws was immers zo makkelijk, vond niet alleen zij. Leusden luisterde naar haar en publiceerde dat boek in 1668.¹⁴³ Behalve met de hoogleraren Hebreeuws en andere oud-oosterse talen in Utrecht en Nederland, had ze via haar broer Johan Godschalk ook contact met hoogleraren aan de universiteit van Bazel in Zwitserland, onder andere met Johannes Buxtorf, een groot kenner van het Hebreeuws, en met Lucas Gernler, hoogleraar Oude Testament. Buxtorf schreef een gedicht in het Hebreeuws voor Van Schurman waarvoor ze hem via haar broer hartelijk dankte.¹⁴⁴

In de Latijnse *Eukleria* uit 1782 werd er over haar Hebreeuws en oud-oosterse talen gezegd:

Haar *Opuscula* laten niet alleen echte staaltjes in Hebreeuws zien, maar ook tonen ze een begrip van andere semitische talen dat niet gering is.¹⁴⁵

Laten we nu zelf gaan kijken naar wat er van haar Hebreeuws over is geleverd. Het belangrijkste zijn de drie brieven in haar *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica* aan Andreas Rivet, Gijsbertus Voetius en Dorothea Moore.¹⁴⁶ De afdrukken van die brieven zijn inderdaad, zoals Schotel al opmerkte, slordig en door de verschuiving van de

¹⁴¹ KB 133 B 8 nr. 63.

¹⁴² Van Schurman 1652:62.

¹⁴³ Zwiép 1993:47-48: *Manuale Hebraicum et Chaldaicum*. Utrecht: Cornelis a Coesvelt. Leusden 1668b: *Alloquitio* [*3].

¹⁴⁴ UB Bazel GI 59 342r-345v.

¹⁴⁵ Van Schurman 1782:55-56: *Opuscula ejus exhibent non Hebraica modo, specimina, et genuina quidem, sed et caeterarum orientis dialectorum sapiunt notitiam non levem.*

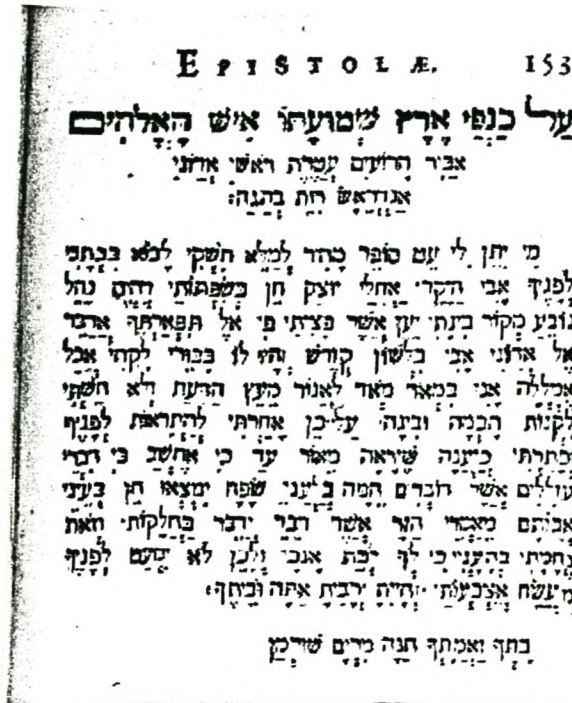
¹⁴⁶ Van Schurman 1652:153-154. In sommige drukken van 1650 en 1652 staan er vier. Nummer vier is steeds dezelfde als nummer drie, namelijk de brief aan de Ierse geleerde vrouw Dorothea Moore.

masoretische tekens erg onduidelijk.¹⁴⁷ Ze gebruikt het Hebreeuws ook in haar anderstalige brieven (bijvoorbeeld aan Anne de Rohan of aan Rivet¹⁴⁸), meestal als een tekstverwijzing naar het Oude Testament. Haar Hebreeuws verschijnt verder in veel schoonschriften of op de polyglotte, gecalligrafeerde bladzijden samen met het Grieks, Latijn, Syrisch, Samaritaans, Arabisch en Perzisch. Over de vertaling: ik vertaal letterlijk en een beetje archaïsch omdat juist dan de overeenkomst met de Statenvertaling duidelijk wordt.

¹⁴⁷ Douma 1924:27-28 verwijst naar tijdschrift voor vrienden van het Hebreeuws, Erstlinge, dat in 1824 in Wenen uitgegeven zou zijn en waar de transcripties beter zouden zijn. Maar na herhaaldelijke bestellingen overzee kreeg ik steeds de verkeerde jaargang toegestuurd.

¹⁴⁸ Van Schurman 1652:262; Van Schurman 1652:69.

7. Hebreeuwse brief aan Andreas Rivet¹⁴⁹

¹⁴⁹ Van Schurman 1652:153.

Vertaling brief aan Andreas Rivet ¹⁵⁰

Luistert tot aan de einden der aarde naar hem, de man Gods¹⁵¹, de machtige onder de herderen,¹⁵² de kroon van mijn hoofd,¹⁵³ mijn heer Andreas Rivet te 's-Gravenhage.

Ik wens dat men mij een pen zou geven van een vaardige schrijver¹⁵⁴ om mijn verlangen te vervullen en om met mijn geschrift voor uw aangezicht te komen, mijn dierbare vader; dat genade uitgestort word op mijn lippen¹⁵⁵ en de fontein van mijn verstand een snelstromende rivier zou zijn. Daarom heb ik mijn mond voor uw voortreffelijkheid open gedaan.¹⁵⁶

Ik zal tot mijn heer, mijn vader, in de heilige taal spreken en hij zal de eerstelingen¹⁵⁷ van mijn kennis ontvangen. Voorwaar, ik ben veel te ellendig om vruchten te lezen van de boom der kennis en niet haastig (=sloom) om wijsheid en verstand te verwerven.¹⁵⁸ Daarom heb ik gedraald om mij voor uw aangezicht te laten zien en (wilde) ik mij net als een struisvogel bang voor het licht, verbergen.¹⁵⁹ Totdat ik bedacht dat de woorden van kinderen, die zij spreken met stamelende lippen, genade vinden in de ogen van de ouders, meer dan de woorden van een vreemdeling die vlot praat.¹⁶⁰ En dat is mijn troost in mijn leed dat ik voor u als een dochter ben en dat daarom het werk mijner vingers niet gering zal zijn in uw ogen.¹⁶¹

Mag u voorspoedig leven, u en uw huis!

uw dochter en dienaar

Anna Maria van Schurman

¹⁵⁰Van Schurman 1652:153; http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/opus/seite_82.html

¹⁵¹Eretitel voor Mozes, David, priesters en profeten b.v. psalm 90:1: een gebed van Mozes, de man Gods; Psalm 48:11: Gelijk uw Naam is, o God! alzo is uw roem tot aan de einden der aarde.

¹⁵²1 Samuel 21:7: Daar was nu een man van de knechten van Saul [...] zijn naam was Doëg, een Edomiet, de machtigste onder de herderen die Saul had.

¹⁵³Job 19:9: de kroon mijns hoofds

¹⁵⁴Psalms 45:2: een pen eens vaardigen schrijvers

¹⁵⁵Psalms 45:3: genade is uitgestort in uwe lippen

¹⁵⁶Psalms 78:2: Ik zal mijnen mond opendoen.

¹⁵⁷Nehemia 10:35: De eerstelingen onzes lands en de eerstelingen van alle vruchten.

¹⁵⁸Genesis 2:17.

¹⁵⁹Deze teksten kon ik nog niet opsporen.

¹⁶⁰Vergelijk psalm 8:3.

¹⁶¹Psalms 8:4: als ik de hemel aanzie, het werk uwer vingers.

8. Hebreeuwse brief aan Gijsbertus Voetius¹⁶²

שְׁפָתַי רְעוּה רַבִּים בְּעָלִים נֹר יְהוּדָה אֲבִיר
הַיָּקִים אֲדָרָה בִּישְׁבַת וְתַיִם

קוּה קִדְתָּךְ אֲלֵפִי וְרַעֲיָה כִּמְהָ חֲשַׁבִי מִשְׁוֹה רַגְלִי
בְּאֵילוֹת כִּי אֲכַסֵּם הַבְּרִיךְ לִי בְּדַרְכֵיגוֹת וְהִקְדֵּר חַיִּים פֶּךְ
אֲבִל הַיְהוּדָה אֵת פֶּךְ מִכְּנֵי וְעִבְדִּי כַחֲתוּלַת מַחֲשָׁבָה
אֲקַנָּה בְּאֲשֵׁרֵי יוֹשְׁבֵי בֵיתְךָ וְכֹל הַחַמְלָכִים מִחַל אֶל-חַל
לְשִׁחוֹת בָּיָם לְמוֹעֲנֵי חֲכַמְתְּךָ אֲשֶׁר בְּךָ נִמְשָׁלְתִּי
כַחצִד גִּנּוֹת אוֹ כִּסּוּם כְּפָרֵד אֵין תִּבְרֵךְ כִּי יִתְנֵנִי כִּיֵּהָ
קָרָם

154 A. MARIA à SCHURM.

קָרָם בְּרוּה הַיְהוּדָה אֵת נַפְשִׁי כְּשִׁחַלִּי וְתַיִם שְׁחַלִּים
לִל פְּלִנִי מִיָּם כִּי יִתְנֵנִי אֵין לִלְקוֹם שְׁבָלִים אֲחֵרִי לְסִדְרִי
הֵיטָה וְרַבְתָּ אֶתְּהָ וּבִתְךָ

חֲמַבְתָּ לְחַכְמַתְךָ מִכֶּכֶף לְחַכְמֵךְ בְּחַרְוֹן
נִבְחָר חֲגֵהָ בָּיָם שְׁחַלִּי

¹⁶² Van Schurman 1652:153-154.

Vertaling brief aan Voetius

Voor de man wiens lippen vele mensen voeden,¹⁶³ de lamp des Heeren,¹⁶⁴
de opperherder,¹⁶⁵ mijnheer Gijsbert Voetius

Ik heb erg naar u verlangd,¹⁶⁶ mijn vriend en herder, die mijn duisternis
verlicht en mijne voeten maakt als die van kinderen, want werkelijk uw
woorden zijn voor mij als goud en uw mond een bron van leven.¹⁶⁷
Voorwaar, u hebt uw gezicht verborgen en ik verkeer in uitgestelde
hoop.¹⁶⁸ Ik ben jaloers op het geluk van de mensen die in uw huis wonen
en op iedereen die van kracht tot kracht sterker wordt, omdat zij het water
dat uit de fontein van uw wijsheid stroomt, drinken,¹⁶⁹ terwijl ik lijk op het
(dorre) gras in de tuinen of op een paard dat zoals een muilddier zonder
verstand is.¹⁷⁰ Och, mocht ik weer als de maanden van voorheen ervaren
dat uw onderricht mijn ziel verkwikt, zoals olijflplanten aan waterbeken.¹⁷¹
Och, mocht ik slechts achter uwe leerlingen de gevallen aren oplezen.¹⁷²
Leef en wees voorspoedig, u en uw huis.¹⁷³ Zij die uwe wijsheid meer dan
zilver en uwe gunst meer dan uitgelezen goud begeert.¹⁷⁴

Anna Maria van Schurman

¹⁶³ Spreuken 10:21: de lippen des rechtvaardigen voeden er velen.

¹⁶⁴ Spreuken 20:27: de ziel des menschen is eene Lamp des Heeren, doorzoekende al de binnenkameren des buiks.

¹⁶⁵ Niet in het OT of NT, wel de grote herder der schapen in Hebr. 13: 20 of in 1 Petr. 5:4 als de overste Herder verschenen zal zijn.

¹⁶⁶ Er staat letterlijk: "Zeer heb ik u verwacht". Psalm 40:2: Ik heb den Heere lang verwacht.

¹⁶⁷ Vergelijk de boeken Spreuken en Prediker die vol staan met teksten over de kostbaarheid van woorden en de wijsheid die uit een mond uitgaat. Bijvoorbeeld 'Kostbaarder dan goud' in Ps. 19:11.

¹⁶⁸ Psalm 13:2; 30:2; 69:18; 102:3; Spr. 13:12: De uitgestelde hoop krenkt het hart, maar de begeerte die komt, is een boom des levens.

¹⁶⁹ Psalm 84:8: zij gaan van kracht tot kracht voort; Spreuken 18:4: en de springader der wijsheid

¹⁷⁰ Psalm 32:9: weest niet gelijk een paard., gelijk een muilezel hetwelk geen verstand heeft.

¹⁷¹ Jes. 39: 63-9, 11: de dagen vanouds; Ps. 94: 19: Hebben uwe vertroosting mijn ziel verkwikt; Psalm 128: 3, als olijflplanten;

Psalm 1: 3: want hij zal zijn als een boom, geplant aan waterbeken.

¹⁷² Ruth2:2: laat mij [...] van de aren oplezen.

¹⁷³ Ps. 127:3.

¹⁷⁴ Vergelijk Spreuken 22:1, de naam is uitgelezen dan grote rijkdom, de goede gunst dan zilver en dan goud.

9. Hebreewse brief aan Dorothea Moore ¹⁷⁵

154 A. MARIÆ à SCHURM.

לְעֵד דְּגֵרְלֵרָה רוֹבְלִין לְבַעֲלָהּ כְּבוֹדָהּ

דְּרִיתֵי אֵלֶּהּ כִּי יוֹדִי לְאַרְסוֹת הָאִישׁ הַזֶּכֶר
בּוֹ חָרַסְתְּ מוֹדִי כִּינֹר וְיִרְכָּתִי

לְבַעֲלָתִי כְּבוֹדָהּ שֵׁלִים

שְׂכַנְתִּי אֶת-שְׂמִיעַן רַעֲיוֹנִי בַעֲלָהּ כְּבוֹדָהּ וְנִלְתִי וְשִׁחַתִּי
לְאַחַת הַבּוֹבָה אֲשֶׁר נִשְׂאוֹ לְנֹי הַשָּׁמַיִם בִּימֵינוּ לְחַרֵּשׁ
אֶת כְּבוֹד עַמֵּךְ כִּי אֲנִי אֲמִירְתִּי בְּבֵל דַּעַת גִּילְתָּה חֲרָבָהּ
כְּרַבֵּי הַשָּׁמַיִם שְׂבָאנוּ לָנוּ אֲחֵרֵי כֵלֵת הַגְּבוּרָה יוֹחֲנָה
וְיִהְיֶה וְזִמְרָה אֵלֶי שְׂבִיעִי וְיֵי אֵבֶל בָּאָה הַזִּכְרוֹת בְּלִבִּי
וְדַעַת לִנְפִשִׁי נִעְמָה בְּךָ בְּהַר יִי לְהוֹת לְעִשְׂרֵת תְּפִאֲרוֹת
לְכָל רֵשָׁעִים נִהַלְתָּ שְׂפָרָה עֲלֶיךָ וְחִסְצָא אֶת-מִסְבְּנֵי
מִדְּתָרִים עַל-כֵּן בְּפִתְיֶךָ שִׁשְׁתִּי כַעַל אִדֹּת הַשָּׁמַיִם לְצִאֲתוֹ
וְנִכְסְפֶךָ נִכְסְפֵהוּ לְאַחֲבָתְךָ וְאַמְרֵהוּ בְּלִבִּי אֲבֹא נִגְדִי יִקְרֶה
תְּפִאֲרוֹתֶיךָ בְּעִשְׂרֵת הַיָּדִים הָאֵלֶּה לְפִי עֲנִיתִי הַעֲמִי לְכָרֵת
קְרִית כֵּלֵת כִּינֹר וְתִנְיָךְ נִחַד נֵא לְכַחֲדִי וְלִקְנוֹת חֲכָמָה
וְכִנְיָהּ כִּי מִזֶּבֶךְ כְּהֵרָה כִּסְחָר כִּסְף וְסִרְיָן תְּבוֹאֲתָה
וְעַתָּה אִם מְצִאתִי הֵן בְּעִנְיֶיךָ הַזֹּאתִי לִי כֵל חֲפִצְיֶךָ וְבִרְכָּתְךָ
אֶת לִי הַדָּ וְהַרְרִי לְעַמֵּךְ מִקֶּץ וְיִרְכָּתִי בְּשָׁנֹת הַמִּשְׁמִיחַ
אִם לֹא דָאב

רַעֲיוֹנִי וְאַחֲתִי חַנּוּהַ מִרְסִי שְׂרִיכִין

¹⁷⁵ Van Schurman 1652:154; <http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/opus/seite 83. html>; vertaald in Van Beek 1997b: 238-239; Irwin 1998.

Vertaling brief aan Dorothea Moore

Aan de grote stad Dublin,
aan de geachte meesteres Dorothea Moore,
aan de weduwe van de geachte man,
zoon van Goriem Moore
uit de stad Utrecht.¹⁷⁶

Vrede aan mijn geëerbiedigde vrouwe

Ik heb nieuws over u vernomen, mijn vriendin en geachte meesteres, en ik was erg enthousiast en blij over het goede dat de hemel ons in onze dagen schenkt, om de eer van uw volk te vernieuwen. Want ik zei dat om het gebrek aan kennis, wijsheid na de dood van Lady Jane Grey en koningin Elizabeth in ballingschap gegaan was, mag hun nagedachtenis gezegend zijn.¹⁷⁷ Werkelijk, wijsheid heeft haar intrek in uw hart genomen en inzicht in uw ziel. Ze is een bron van vreugde voor u. Adonai heeft u uitgekozen om een kroon van heerlijkheid te zijn voor al de vrouwen.¹⁷⁸ De wijsheid heeft leiding gegeven en u hebt een goede erfenis¹⁷⁹ en u hebt verborgen rijkdommen gevonden.¹⁸⁰ Daarom was ik erg blij met uw boek, net zoals met het licht van de zon wanneer hij opkomt. Vol verlangen was ik om u lief te hebben en ik zei in mijn hart: "Ik kom voor de eer van uw heerlijkheid met deze tien woorden van mijn mond: de armoede van mijn kennis om een zoutverbond¹⁸¹ te sluiten tussen u en mij. Laten we toch samen besluiten om rond te kijken en om wijsheid en inzicht te verwerven, want (dat is goed). Haar winst is beter dan die van zilver, en de winst van fijn goud.¹⁸² En als ik nu genade in uw ogen vind, laat mij al uw wensen

¹⁷⁶ Jesaja 5:13: Daarom zal mijn volk gevankelijk weggevoerd worden, omdat het geen wetenschap heeft.

¹⁷⁷ Te voren bracht Van Schurman altijd deze twee Engelse vrouwen naar voren, niet wetend dat er nog een illustere vrouw was, namelijk Dorothea Moore.

¹⁷⁸ Ezechiël 16:12: Desgelijks deed ik een voorhoofdversiersel aan uw aangezicht en oorringen aan uw oren en een kroon der heerlijkheid p uw hoofd.

¹⁷⁹ Psalm 16: 6: De snoeren zijn mij in liefelijke plaatsen gevallen; ja, een schone erfenis is mij geworden.

¹⁸⁰ Jesaja 45:3: En Ik zal u geven de schatten die in de duisternissen zijn, en de verborgene rijkdommen; opdat gij moogt weten, dat Ik de heere ben, Die u bij uw naam roept, de God van Israël.

¹⁸¹ Numeri 18:19[...] het zal een eeuwig zoutverbond zijn. (Een onverbreekbaar verbond)

¹⁸² Spreuken 3:14: want haar koophandel is beter dan de koophandel van zilver, en haar inkomst dan het uitgegraven goud.

weten.¹⁸³ Mag u door Jahweh gezegend zijn, en mag er eer en heerlijkheid voor uw volk zijn.¹⁸⁴

Van de heilige gemeente te Utrecht, In de maand Ab in het jaar ? sinds de Messias, in wie ik geloof.¹⁸⁵

Uw vriendin en dienstmaagd Anna Mirjam Schurman

¹⁸³ Ruth 2:10: Waarom heb ik genade in uw ogen gevonden [...]

¹⁸⁴ Vergelijk Psalm 8:6 : met eer en heerlijkheid gekroond.

¹⁸⁵ Geen jaartal voorzover ik kan zien.

6.1.2. Brieven in het Hebreeuws

Schotel beweert over de Hebreeuwse brieven van Van Schurman dat de "stijl dier brieven regt oostersch is, d.i. zeer gezwollen en de inhoud onbeduidend".¹⁸⁶ Zo op het oog af lijken de brieven inderdaad kunstmatig, maar ik vermoed dat er meer aan de hand is. Na het vertalen en lezen van deze brieven valt het op, hoe de brieven doorspekt zijn met bijbelteksten, zelfs een aaneenschakeling vormen van de ene bijbeltekst aan de andere. Van Schurman kende de bijbel vrijwel uit haar hoofd. Nu is het zo dat het aanleren van een vreemde taal makkelijker gaat aan de hand van iets vertrouwds. Zo kreeg ze immers ook van haar vader les in het Latijn behalve aan de hand van Seneca, ook van de bijbel. In Zuid-Afrika werd in 1991 nog met behulp van de bijbel Latijn gedoceerd en geleerd. Waarschijnlijk heeft Van Schurman ook de andere vreemde talen zo geleerd. Maar het verschil tussen haar brieven in het Nederlands, Frans, Latijn, Grieks en haar brieven in het Hebreeuws is dat de eerste groep de letterlijke overeenkomst met bijbelteksten missen, in tegenstelling tot het Hebreeuws.¹⁸⁷ Dat kan te maken hebben met de vreemdheid van het Hebreeuws als oud-oosterse taal in tegenstelling tot de Indo-europese talen waartoe behalve het Nederlands en Frans ook het Grieks en het Latijn behoren. Bij de vreemdheid van een oud-oosterse taal is men geneigd om meer vast te klampen aan het vertrouwde. Maar er is, denk ik, meer aan de hand. Als we nog een keer precies lezen wat Buchelius in zijn dagboek schreef over haar studie van het Hebreeuws:

Ik zag bij Van Schurman een brief door haarzelf aan Voetius in het Hebreeuws geschreven en met frasen uit de Schrift volgens de gewoonte van de Joden overgenomen [...] ¹⁸⁸

Hij heeft hij het er over dat ze een brief aan Voetius schreef 'met frasen uit de Schrift volgens de gewoonte van de Joden overgenomen'. Voor Joden was de Torah zo heilig, dat er geen tittel of jota aan veranderd mocht worden, geen letter. Als deze gewoonte gevolgd wordt, is het vanzelfsprekend dat de heilige tekst zo precies mogelijk gevolgd wordt en er zo min mogelijk van afgeweken wordt. Nu was het gezag van het Hebreeuws ook groot onder protestanten, men beschouwde het als de heilige taal waarin God zelf

¹⁸⁶ Schotel 1853:34.

¹⁸⁷ Van Beek 1997b.

¹⁸⁸ Buchell 1940:48. Vidi apud Schurmannam epistolam ab eadem scriptam hebraice ad Voetium ac phrasibus e scriptura more Hebraeorum accepti, litera sane elegantissima quam ne typographus quidem posset superare. -

sprak, maar er was toch meer vrijheid. Er was niet zo'n sprake van letterverering en dus hoefde ook niet elke zin uit de heilige tekst te komen. Bovendien waren de geleerden doordrenkt van de humanistische cultuur en daarbinnen stond het intellectuele spel hoog aangeschreven. Men kon zoveel mogelijk bijbelteksten in de brief stoppen, die de geleerde humanistische lezer er dan met een glimlach uit kon halen. En dat is wat in de Hebreeuwse brieven van Van Schurman gebeurt.

Er is nog maar nauwelijks onderzoek gedaan naar Hebreeuwse brieven van humanisten in de Renaissance, maar de paar brieven *aan* Van Schurman laten hetzelfde stramien zien. De predikant Crucius schreef in 1640 behalve in het Latijn en Grieks en Frans, ook in het Hebreeuws aan haar.¹⁸⁹ Ook Marie du Moulin, de jonge vrouw die van Schurman aanzette tot de studie van het Hebreeuws schreef haar brieven in het Hebreeuws. De brief in het Hebreeuws van Dorothea Moore aan Van Schurman waar Van Beverwijck naar verwijst, is helaas verloren gegaan. Maar zowel de brieven van Crucius als van Du Moulin aan Van Schurman zijn ook een aaneenschakeling van (stukjes van) bijbelteksten.

Een veel voorkomend thema in de brieven van Van Schurman is 'wijsheid'. Van Schurman snakt er naar, ze wil drinken van lippen waar wijsheid vandaan stroomt, want 'de mond des rechtvaardigen brengt wijsheid voort'. Het is dan ook niet vreemd dat veel tekstverwijzingen uit het Spreukenboek komen, de parel van de Wijsheidsliteratuur. Het is ook toepasselijk voor iemand die als geleerde en vrome vrouw door het leven wilde gaan.

Uit de brief aan Andreas Rivet blijkt dat het haar eerste poging is in het Hebreeuws om hem te schrijven. Ze noemt hem haar vader, zij is zijn dochter. Die vader-dochterverhouding blijkt ook uit andere brieven en gedichten die ze aan en voor hem in het Latijn en het Frans schreef. De brief in het Hebreeuws is een prachtige brief, vol woordspelingen op haar taal. Zij als dochter spreekt maar onvolmaakte kindertaal, dat moet hij maar aanvaarden en er niet te hard over oordelen.

Bij de brieven van Van Schurman staat geen datum. De eerste druk van de *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica* waarin deze brieven opgenomen zijn, verscheen in 1648, de *terminus ad quem*. Maar in het opschrift van de brief aan Rivet

¹⁸⁹ Crucius 1661:536.

staat 's-Gravenhage. We weten dat Rivet van 1632 tot 1646 in Den Haag woonde en dus moet de brief dan dateren tussen deze jaren. In de brief schrijft ze dat de brief haar 'eersteling' in het Hebreeuws is. Ze begon met het Hebreeuws toen Voetius als professor benoemd werd aan het *Illustre Gymnasium* en twee jaar later aan de Universiteit. Als het haar eerste brief aan Rivet was moeten we aannemen dat ze die ca. 1636 geschreven heeft.

In de brief aan Voetius klaagt ze dat ze verstoken is van zijn colleges en dat ze nu jaloers is op anderen die daardoor van kracht tot kracht gaan. Waarschijnlijk was het na de dood van haar moeder in 1637 dat ze de eerst orde op zaken moest krijgen nu ze ook de leiding van de huishouding kreeg. Ze hoopt dat ze spoedig weer zijn colleges zal kunnen volgen, want ze droogt uit door gebrek aan water. Ze wil weer als een boom aan het water staan (psalm 1). Ze eindigt haar brief met twee wensen: zij begeert zijn wijsheid meer dan zilver en zijn gunst meer dan het uitgelezen goud. Hier resoneert Spreuken 30:7 mee waar staat "Twee dingen heb ik van u begeerd". etc.

De derde overgeleverde brief is aan Dorothea Moore. Dorothea Moore (1613-1664), een Iers-Engelse geleerde vrouw, schreef in 1639 uit zichzelf aan Van Schurman een brief in het Hebreeuws. Na het Latijn was "sy aen 't Hebreeus gegaen, waer in sy in weynigh maenden soo veel gevordert heeft, datse den Bybel wel verstonde. [...] Sy heeft voor weynigh dagen eenen brief in de Hebreeusche tale geschreven aen de geleerste Joffrouw, die oyt in de werelt geweest is."¹⁹⁰ Van Schurman reageert hier nu op.¹⁹¹ Ze prijst haar als een sieraad van geleerde vrouwen, en is blij dat er nu behalve de vroegere Koningin Elizabeth en Lady Jane Grey, twee geleerde vrouwen uit Engeland, nu nog een illustere vrouw is in Ierland (toen Engels bezit). Ze bedankt haar voor een boek en hoopt dat ze vriendschap kunnen sluiten. Dan kunnen ze samen wijsheid najagen.

6.1.3. Poëzie in het Hebreeuws

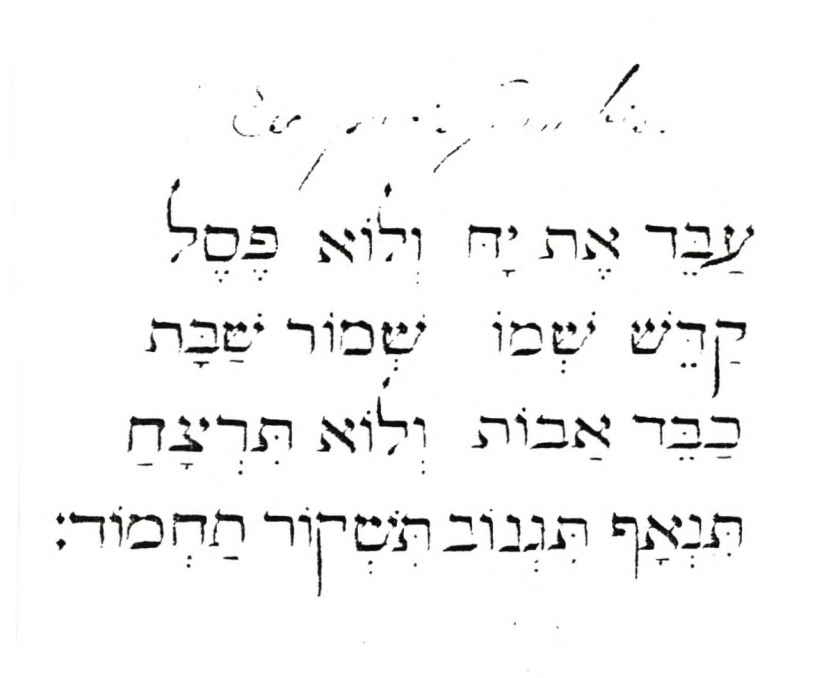
Van Schurman schreef ook een gedicht in het Hebreeuws (1651). Dat is niet opgenomen in de *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica*. Waarschijnlijk was het een bijdrage voor een *album amicorum*. Het is pas voor het eerst afgedrukt in het

¹⁹⁰ Van Beverwijck 1639:498-499.

¹⁹¹ Van Beek 1997b:238-244

Memorboek: platenatlas van het leven der joden in Nederland van de Middeleeuwen tot 1940 (1971).¹⁹² Het oorspronkelijke handschrift kon ik tot nu toe niet zelf zien. Het was in het bezit van de schrijver van het boek en is na zijn overlijden overgegaan in handen van zoon Wiet Gans in Amsterdam, bekende antiquair op het Rokin. Ik kan pas zien of er inderdaad in het Hebreeuws haar naam onder staat ('Channa Mirjam Sjoerman') zoals Mozes Heiman Gans schreef, wanneer ik het kunstwerkje zelf onder ogen krijg. Op de afbeelding in het boek staat namelijk slechts haar naam als A.M. à Schurman onder de gedichten.¹⁹³

10. Hebreeuws gedicht¹⁹⁴

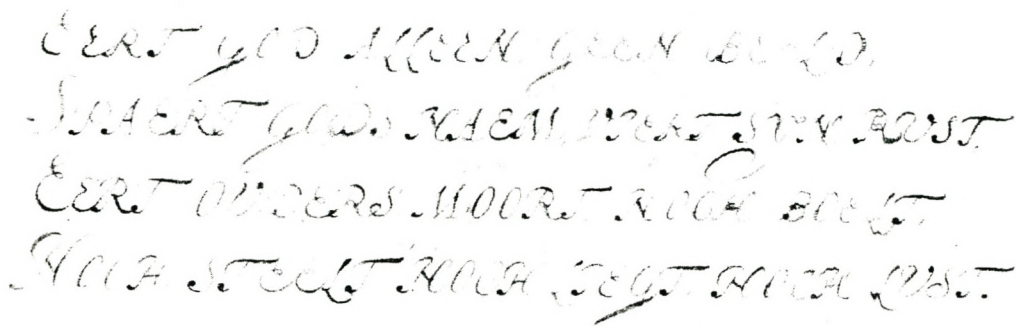
¹⁹² Heiman Gans 1971.

¹⁹³ Heiman Gans 1971:78.

¹⁹⁴ Heiman Gans 1971:78.

11. Nederlands gedicht ¹⁹⁵

EERT GOD ALLEEN, GEEN BEELD,
SPAERT GODS NAEM, VIERT SYN RUST
EERT OUDERS, MOORT, NOCH BOELT,
NOCH STEELT, NOCH LIEGT, NOCH LUST.

EERT GOD ALLEEN GEEN BEELD
SPAERT GODS NAEM VIERT SYN RUST
EERT OUDERS MOORT NOCH BOELT
NOCH STEELT NOCH LIEGT NOCH LUST

¹⁹⁵ Heiman Gans 1971:78; Winsemius 1978a:46; Winsemius 1978b:47; Van Beek 1992a: 64.

Boven haar gedicht in het Hebreeuws staat in het Latijn: *Ex puris Jambis* (volgens zuivere jamben). De jamben zijn geen Hebreeuwse versmaat, maar een westerse (kort lang, kort lang, etc.). Het gedicht is dus niet volgens de kenmerken van de Hebreeuwse poëzie geschreven. In de zeventiende eeuw werden er felle debatten gevoerd over de poëzie in het Hebreeuws, van het Oude Testament wel te verstaan. Gomarus (de leermeester van Voetius) schreef een boek *Lyra Davidis*, waarin hij probeerde aan te tonen dat de Griekse poëzie van het Hebreeuws kwam. Louis Cappel van Saumur bestreed hem in zijn boek *Critica Sacra* met hulp van de theorie dat de vocaliseringstekens latere toevoegingen waren. Juist omdat de originele vorm van de Hebreeuwse woorden onzeker was, kon het metrum van deze poëzie ook niet gereconstrueerd worden en dus viel die afleiding van de Griekse afkomst in het water. Professor L' Empereur van Leiden arrangeerde vaak publicatiemogelijkheden bij de drukkers, maar hield de publicatie van dit boek tegen door zijn toestemming te weigeren. Hij vond het boek gevaarlijk omdat deze manier van tekstkritiek er toe zou leiden dat niets in de Schrift meer zeker was. De oudheid van de klinkers werd zelfs tot geloofswaarheid verheven en het standpunt van Cappel als ketterij afgedaan.¹⁹⁶

Niet alleen over de afkomst van de poëzie maar ook over het metrum van de Hebreeuwse poëzie is veel inkt verspild.¹⁹⁷ Kugel beweert bijvoorbeeld dat er geen metrum in Hebreeuwse poëzie is. De klinkers zijn immers pas eeuwen later aan de medeklinkers toegevoegd, dus hoe zou men dan precies kunnen weten of het Hebreeuws nu metrisch was of niet? Watson daarentegen stelt dat er wel een metrisch patroon was volgens klemtoon, vooropgesteld dat de Masoretische vocalisering aanvaard wordt.¹⁹⁸ Van Schurman houdt zich buiten de discussie door boven het gedichtje in het Latijn te schrijven: *Ex puris Jambis*. Ze schrijft dus een gedicht in het Hebreeuws met een jambisch metrum.

Het gedicht is een kwatrijn, een vierregelig vers van vier jamben elk, zowel in het Hebreeuws als in het Nederlands. Als het gedicht in het Hebreeuws hardop voorgelezen wordt, hoor je de vele allitteraties, bijvoorbeeld in r.2: 'sjemo', 'sjemoor', 'sjabbat' en dan aan het eind van regel 3 en regel vier 'we lo' tirtzag tin'af tighnoov tisjkoor tagmoor'!

¹⁹⁶ Van Rooden 1989:225-227.

¹⁹⁷ Watson 1994:26.

¹⁹⁸ Watson 1994:29.

Deze regels hebben slechts 1 nevenschikkend voegwoord (Wav), maar zijn verder zonder conjuncties (asyndeton). Daardoor is het effect van de laatste vijf geboden heel sterk! Er zitten verder veel samentrekkingen in het gedicht, zoals in regel 1 (in vertaling): Eert God, (en eert) geen beeld, en dan de ontkenning die vier keer samengetrokken wordt in de laatste regel.

Het gedichtje is een samenvatting van de Tien Geboden die in Exodus 20 in proza staan opgeschreven. Om het belang te benadrukken heeft ze de Nederlandse vertaling in KAPITALEN erbij geschreven.¹⁹⁹ Het schrijven van gedichten op de Tien Geboden was in de zeventiende eeuw geen onbekend verschijnsel. Zo schreef Revius op elk gebod een aantal afzonderlijke gedichten.²⁰⁰ Van Strien en Stronks stellen dat Dirck Pietersz. Pers (1581-1659) aan het begin van een traditie schijnt te staan van gedichten op de Tien Geboden, een traditie die later is voortgezet door onder anderen Huygens en Lescaillje.²⁰¹ Maar Van Schurmans gedichtje, dat sprekend op dat van Huygens en het tweede van Lescaillje lijkt, kennen Van Strien en Stronks niet.

Authenticiteitskwestie

Voordat ik de onderlinge afhankelijkheid van deze gedichten bespreek in samenhang met Van Schurmans gedicht, geef ik eerst de gedichten. Het gedicht van Pers luidt als volgt:

Eert eenen God alleen: bruyckt noyt zijn naem lichtvaerdig.
Den Sabbath heylich viert; u Ouders dient eerwaerdigh.
Dood, Echte-breekt, steelt, noch wilt geen valsch getuygenis sweeren.
Uws naesten Wijf noch goed, sult gy, noch 't zijn', begeeren.²⁰²

Dat van Huygens:

GODS THIEN GEBODEN

Bidt God alleen, geen Beeld, Spaert Gods naem, Viert sijn' rust,
Eert Ouders, Moordt, noch Boelt, noch Steelt, noch Lieght, noch Lust.²⁰³

¹⁹⁹ Exemplaar van de *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica* in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

²⁰⁰ Revius 1930:40-73.

²⁰¹ Van Strien en Stronks 1999:55, 59, 146, 307-308.

Katharina Lescaijle (1649-1711) schreef twee gedichten:

De goddelyke wet

Geloof in éénen God. Wil in zyn Naam niet zweeren,
En vier den Sabbatdag. Wil steeds uwe Ouders eeren.
Steel nimmer. Smet met kwaâ Getuigen nooit 't gemoed.
Begeer geen anders Vrouw, noch min een's anders goed.

Anders, noch korter

Bidt God alleen, geen beeld. Spaar Gods naam. Vier zyn rust.
Eer Ouders. Moord, boeleer, noch steel, noch lieg: schuw lust.²⁰⁴

Hoe de afleiding ook al zij, Lescaijle kan het gezien haar leeftijd nooit zelf bedacht hebben. Ze heeft vooral het tweede gedichtje of van Van Schurman of van Huygens. Huygens heeft het van Van Schurman of zij van Huygens. Zoals uit de vergelijking blijkt wijkt Huygens vers licht af, niet alleen qua vorm (twee- in plaats van vierregelig, maar het is niet korter!), maar ook door het woord 'Bidt' in plaats van 'EERT. Maar een handschrift van Huygens is niet gevonden. Het staat afgedrukt bij gedichten die in een nalezing bij elkaar geharkt zijn en pas later gepubliceerd zijn. Een datum kon ook niet achterhaald worden. Het lijkt mij het meest aannemelijk dat Van Schurman het gedicht in het Hebreeuws en in het Nederlands bedacht heeft. Ze ondertekende immers zowel het Hebreeuwse gedichtje als het Nederlandse epigram met haar eigen naam en schreef de datum eronder (Febr. 1651). Ze schreef het gedicht in het Nederlands nog een keer over voorin een exemplaar van haar *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica*. Omdat de datum van Pers' gedicht onbekend is, is het onmogelijk te weten of Van Schurman zijn gedicht als voorbeeld heeft gebruikt of hij hare. Maar Van Schurman was de enige in het gezelschap die Hebreeuws kende en zij is naar de grondtekst van Exodus 20 teruggegaan. Ze vatte de Tien Geboden samen, zo getrouw mogelijk aan de

²⁰² Geciteerd in Van Strien en Stronks 1999:59.

²⁰³ Huygens 1899:1; Van Strien en Stronks 1999: 146.

²⁰⁴ Van Strien en Stronks 1999:307-308.

grondtekst en vertaalde die in het Nederlands. Het lijkt mij dat zij daarom de eerste is geweest. Bij de gedichten van Van Schurman komt namelijk ook het metrum van het Hebreeuws en het Nederlands overeen. Het Nederlands volgt het Hebreeuws op de voet. Het Hebreeuwse gedicht volgt gedeeltelijk letterlijk het Hebreeuws uit Exodus 20, vooral het zesde, zevende en achtste gebod komt letterlijke overeen:

Gij zult niet doodslaan
Gij zult niet echtbreken
Gij zult niet stelen

In het Nederlandse gedichtje is dat dan nog kernachtiger gemaakt
MOORT NOCH BOELT
NOCH STEELT

Omdat de andere geboden in Exodus 20 uitgebreider beschreven zijn, kon ze slechts hier en daar een woord overnemen (b.v. Gij zult geen vals getuigenis spreken tegen uw naaste, wordt 'noch liegt' of in het Hebreeuws 'tisjqoor'. Het lange tweede gebod brengt ze terug tot twee woorden: [Eert God alleen], *geen beeld*.

Ik denk dat Van Schurman beide gedichten schreef, en dat het Nederlandse is gaan circuleren en per ongeluk op naam van Huygens geschreven is. Of Huygens maakte er een variatie op, veranderde één woord en maakte het tot twee regels (maar niet korter!). Lescaijle nam het wel van Huygens over, gezien het tweeregelig karakter en ook het woord 'Bidt'.

Een verschilpunt tussen Joden en Christenen was de sabbathdag, het vierde gebod. De joden vierten de sabbath van vrijdagavond tot zaterdagavond, de sjabbath; de christenen op zondag. Van Schurman houdt zich hier wijselijk in het midden door in het Hebreeuws het woord sjabbath te gebruiken, net zoals dat in Exodus 20 staat, en in het Nederlands niet het woord zondag maar RUST (=de wekelijkse rustdag) te gebruiken. Zo gaf ze aan niemand aanstoot.

6.1.4. Citaten in het Hebreeuws

Behalve deze brieven en het gedichtje zijn er veel tekstverwijzingen en citaten in het Hebreeuws overgeleverd. In het Coopmanshûs te Franeker ligt een stuk tekst in het Hebreeuws dat na ontcijfering psalm 125 en psalm 119:33-40 blijkt te zijn. Het staat op naam van haar, maar als we dit handschrift vergelijken met die van het Hebreeuwse gedichtje twijfel ik. Misschien was het een vroege poging? In elk geval heeft iemand geprobeerd elk woord in het (zeventiende eeuwse) Nederlands te vertalen en dat erboven te schrijven.

In haar boeken en brieven komen veel tekstverwijzingen in het Hebreeuws voor die ze als argument gebruikt in haar betoog. In haar geleerdenbrief over het levenseinde (*De Vitae Termino*) heeft ze het voorbeeld over de voorzichtigheid van de dokter, de matigheid voor een zieke of het gebruik van medicijnen. Wat zal dat iemand helpen als de onverbiddelijke dood toch komt? Dan citeert ze toepasselijk Spreuken 21.30, 31: 'Er is geen wijsheid, en er is geen verstand, en er is geen raad tegen den Heere. Het paard wordt bereid tegen den dag des strijds; maar de overwinning is des Heeren'. Dit voorbeeld kan met veel andere aangevuld worden. Meestal geeft ze een vertaling uit het Hebreeuws in het Latijn erbij.

Die vertaling geeft ze niet als ze zeker weet dat de adressaat Hebreeuws kent, bijvoorbeeld in haar Griekse brief aan de bisschop van Efeze waar ze hem prijst aan de hand van de uitspraak van de meest wijze koning 'De woorden der wijzen zijn gelijk prikkelen, gelijk nagelen'.²⁰⁵

Verder staan er veel citaten in het Hebreeuws in de *alba amicorum* en op de polyglotte specimina.²⁰⁶ Een voorbeeld is bijvoorbeeld de tekst uit Jesaja 42:8: 'Ik ben de Heere, dat is mijn naam en mijn eer zal ik geen anderen geven'. Afhankelijk van de adressaat zet ze er geen expliciete tekstverwijzing bij, of slechts het hoofdstuk of het hoofdstuk met vers. Theologen als Jacob Alting werden verondersteld om de tekst meteen op te pikken en op grond van het Hebreeuws te weten wat er stond:

Aan de heiligen die zijn land bewonen schenkt Hij de volheid van zijn genade (Psalm 16:3)²⁰⁷

²⁰⁵ Prediker 12:11. Van Schurman 1652:159; Van Beek 1999a.

¹⁹⁹ Zie de inventaris achterin de bijlagen. Spreuken 18:14. Van Schurman 1652:262

²⁰⁷ Zie afbeelding 19.

6.1.5. Rabbijns-Hebreeuws

Onder Rabbijns-Hebreeuws wordt het Hebreeuws verstaan dat door de rabbijnen vanaf de vroege middeleeuwen geschreven is in hun commentaren op het Oude Testament. In grammaticaal opzicht is er weinig reden om het Rabbijns-Hebreeuws van het Bijbels-Hebreeuws te onderscheiden, meer vanuit een chronologisch en ideologisch oogpunt. Voetius had veel boeken van de rabbijnen in huis en daar kon Van Schurman naar hartelust gebruik van maken. Hij vond de studie van de Rabbijnen uiterst belangrijk, onder ander om veel gewoontes uit de schrift beter te begrijpen. Er zijn slechts citaten in Van Schurmans werk in het Rabbijns-Hebreeuws overgeleverd, bijvoorbeeld uit het werk van Aben Esra uit de 12e eeuw, die ze de geleerdste onder de rabbijnen vond. Het citaat wordt vervlochten in haar betoog over de uitleg van de doop voor de doden. Ze geeft een vertaling in het Latijn erbij.²⁰⁸

6.2. Aramees²⁰⁹

Van Schurman kreeg ook hierin onderricht van Voetius. Hij nam om te beginnen de hoofdstukken in het bijbelboek Daniel die in het Aramees geschreven zijn, door (Daniël 2:4b - 7:28 en een paar verzen in Ezra). In Voetius' boekenkast stonden heel veel boeken over deze talen en culturen,²¹⁰ onder andere een grote tweedelige bijbel in het Hebreeuws

²⁰⁸ Van Schurman 1652:98.

²⁰⁹ Van Schurman 1652: 8, 132.

²¹⁰ Rabbijnse boeken: Voetius 1677/1679: 663 Item Physica Hebraea Rabbi Aben Tybbon, cum interpret. Lat. Joann. Is. Levitae; 659 Psellus de operatione Daemonum Graece et Lat. cum not. Gaulmini. Item Liber. Rabbinicus de vita et mote Mosis. ex interpret. et cum not. Gaulmini; 650 Veterum Rabbinorum in exponenda pentateucho modi. 13. 651 R. Mose Ben Chabib. Marpneh Laschon, continens compend. grammat. Hebraeae. Item Darche Noyam explicans genera metrorum; 355 Epistola Judei querentis de fide Christiana. Hebraice. Rabbi Samuel conversus Judeus, refutans fidem Judeorum. Latine.; 352 Gali Razia, occultorum detectio per Conradum Ottonem rabbinum, et Professorem Altorsinum; 345 Hosea, Joel, Amos, Obadia, Jona cum Chaldaica Paraphrasi, Jonathan et Commentariis trium Rabb. Sal Jarhi, Aben Erzrae et D. Kimhi; 222 Liber Ikkarim, Rabbi Albo. Hebraice. Venetius. 308 Buxtorfius de abbreviaturis Hebraicis. item Bibliotheca Rabbinica. Basil. 1640; 193 Cartwrighti Electa Thargumico-Rabbinica sive annotationes in Exodum. Lond. 1653; 200 idem; 245 David Cohen de Lara convenientia Voc. Rabbin. Cum Graecis et aliis Ling. Europ. Amstelod. 1638; 195 Maimonides Constitutionis de fundamentis legis, cum versione Lat. & Not. Guil. Vorstii. Additus Abbravanel de fidei capite. Amstelod. 1638; 198 Eberti Electa Hebraea 750 e libro Rabiin. Miblichar Happheninim, cum vers. Lat. et Not. Francof. ad Od. 1630; 200 Tractat. Talmud. Schabbath cum comment. Maimonidis et Bartenosae, cum vers. Lat. et Nob. Sebast. Schmidt et Carpzovii. Lipsiae 1661; 201 Maimonidis porta Mosis, cum Commentariis Pocoekii. Oxon. 1655; 205 Jezirah cum Comment. Rabbi Abraham et cum vers. Lat. et Commentar. Rittangelii. Amstelodami 1642; 214 Sanhedrin et Maccoth cum versione Lat. et Comment. Joan Cock. Amsterodami 1629; 215 Thalmudis Babylonici codex Middoth cum versione et Commentariis Constant l' Empereur. Lugd. Bat. 1630; 216 Clavis Talmudica Latine reddita per l' Empereur cum Dissertat. Lugd. Bat. 1634; 217 Nizachon Rabbi Lipmanni cum Apologia Hackspan. Noribergae 1644; 5. Duodecim Prophetae cum Commentariis Rabbi David Kimchi et Not. Vatabli. Typ. Regii. 1539; 127 Talmud Judaeorum. Amstelodami.9 vol; 132 Joh. Buxtorfii Lexicon Chaldaicum 31. Lexicon Hebraic et Chaldaic. Phil. de Aquino; 32. Lexicon Pentaglott. Hebr. Chald. Syriac. Thalmudico-Rabbin. et Arab. etc. Schindleri. Hanov. 1612; 33. Leonardi Marii Comment. in Pentateuch. Colon; 132 Abarbanel in Daniele. 1647; 350 Abrabanielis et R. Mosis Alschechi Comment. in Esaiae Propetiam 30 cum additamento R. Simeon. cum notis Constantini l' Empereur. Lugd. Bat. apud Elzev. 1631; 363 R. Iedaiae Happhenini meditatio cum versione Latina et Notis Hilarii Prachii; 651 R. Mose Ben Chabib. Marpneh Laschon, continens compend. grammat. Hebraeae. Item Darche Noyam explicans genera metrorum; 656 Symbolum Fiei Judaeorum è R. Mose Aegyptio, et eorundem precationes pro

en het Aramees (Chaldeeus) met commentaar van rabbijnen (102)²¹¹; een verklaring van de kleine profeten Hosea, Joël, Amos, Obadja met verklaringen in het Chaldeeus (345)²¹²; een lexicon van Buxtorf, een lexicon van Phil. de Aquino; het fantastische vijftalige lexicon van Schindler; de Aramese interpretatie van de eerste vijf boeken van Mozes, de Pentateuch; een commentaar op de profeet Hosea in het Latijn, met Hebreeuws en Chaldeeus en commentaar in het Hebreeuws van de Joden. Dat had een van de Leidse leermeesters van Voetius nog uitgegeven, namelijk Coddeaus.²¹³

Op veel polyglotte bladen staan bijbelcitatoren in het Aramees, er was immers ook een bijbelvertaling in het Aramees verschenen. Een tekst die ze een paar keer gebruikt heeft is Daniël 2:21:

Want Hij verandert de tijden en stonden; Hij zet de koningen af, en Hij bevestigt de koningen.²¹⁴

Maar in haar theologisch-filologische verhandeling heeft ze ook verschillende keren Aramees (Chaldeeus) geciteerd, als ondersteuning van haar argument. Bijvoorbeeld in (alweer) de brief over de doop voor de doden.²¹⁵

6.3. Syrisch

Net als met alle studies van oud-oosterse talen, nam ze van Voetius de reden voor die studies over (beter begrip van het Oude Testament en van het Hebreeuws; vroege vertalingen; gesprek met de Syrisch Orthodoxe Kerk). Met de studie van Syrisch en Arabisch was ze al in 1636 bezig. Want een Utrechtse stadgenoot meldt in zijn dagboek op 21 april 1636:

defunctis. et sexcenta tredecim legis praecepta, `e More Nebuchim. Interprete Genebrardo; 88. Cantica eruditionis intellectus autore R. Hai et Paropsis argentea R. Josephi Hyssopei, Hebraice, cum latina interpretatione Johannis Merceri; 236 Tractatus quidam Libri Jad chasaka Rambam. Hebraice. Venetiis; 237 Levi Ben Gerson Commentarius in Cantic. cantic. Ruth, Ecclesiasten, Esther Hebraice; 214 Sanhedrin et Maccoth cum versione Lat. et Comment. Joan Cock. Amsterodami 1629; 38 Munsteri Ejusdem Grammatica Chaldaica Basil apud Frob. 1627.

²¹¹ Voetius 1677/1679: 2. Biblia Hebraica et Chaldaica, cum comment. Rabb. Buxtorfii. 2 vol..

²¹² Voetius 1677/1679: 345 Hosea, Joel, Amos, Obadia, Jona cum Chaldaica Paraphrasi, Jonathan et Commentariis trium Rabb. Sal Jarhi, Aben Ezrae et D. Kimhi.

²¹³ Voetius 1677/1679: Joh. Buxtorfii Lexicon Chaldaicum Thalmudium et Rabbinicum. 132 Basileae 1639. 31. Lexicon Hebraic et Chaldaic. Phil. de Aquino.(32. Lexicon Pentaglott. Hebr. Chald. Syriac. Thalmudico-Rabbin. et Arab. etc. Schindleri. Hanov. 1612) 206 Interpretatio Chaldaica Pentateuchi.); 161 Hoseas Propheta Hebraice et Chaldaice cum duplici versione latine. Et comment.

Haebraicis Judaeorum ac not. Guil. Coddacii. 211 Joh. Lighthooti Horae Hebraicae et Thalmudicae. Zie verder de bijlage.

²¹⁴ Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, D 2/29, p.11.

Voetius vertelde over Anna Maria van Schurman hoe ze de beginselen van de Syrische taal zich eigen gemaakt had en hoezeer ze met haar behendige verstand alreeds begonnen is om Arabisch te lezen en hoe ze zich vooral met de filosofie en logica bezighoudt.²¹⁶

Voetius had ook heel wat boeken over het Syrisch in huis staan.²¹⁷ Ze leerde Syrisch onder andere aan de hand van het *Gymnasium* en *Lexicon Syriacum* van Christopher Crinesius. Het Nieuwe Testament las ze ook in het Syrisch. Verder staan er ook op haar polyglotte bladen aanhalingen in het Syrisch sertoschrift. In de *Opuscula* in diezelfde brief aan Claudius Salmasius over het gebruik van hyssop, gebruikt ze behalve Arabisch ook Syrisch.²¹⁸ Van Syrisch zegt ze:

Syrisch waarvan men beweert dat Christus het gesproken zou hebben.²¹⁹

Ook al zijn er slechts enkele aanhalingen in haar *Opuscula*, en wat citaten op haar polyglotte proeven zijn er overgeleverd, het is toch voldoende bewijs dat ze er goed thuis in was.²²⁰ Ze citeert bijvoorbeeld uit de Syrische bijbelvertalingen. Nu waren er de Pesjitta en de Syro-Hexapla voor het Oude Testament, en voor het Nieuwe Testament het Diatessaron overgeleverd. Van Schurman citeert behalve hieruit, ook uit een boek van E. Ritual. Syr.²²¹ Dat moet het boek zijn dat ook Voetius in zijn bibliotheek had staan, een boek van Severus van Alexandrië over de liturgie in de Syrisch Orthodoxe kerk en dat gedeeltelijk door Fabricius Bodeianus in 1572 uitgegeven was. Dat ze hieruit tot twee keer toe citeert, tekent haar wijde belangstelling over kerkmuren heen, een interesse die ook blijkt uit haar correspondentie met bisschop Meletios Pantogalus, de bisschop van de Grieks-Orthodoxe kerk in Efeze.²²²

²¹⁵ Van Schurman 1652:99; http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/opus/seite_5.html; Van Schurman 1652:99 in brief aan Lydius. http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/opus/seite_55.html.

²¹⁶ Buchell 1940: 65; Voetius de Anna Maria Schurman referebat quam facili negotio Syriacae linguae fundamenta imbibisset et quanta ingenii dexteritate iam legere Arabica inciperet et in philosophicis ac logica inprimis se exerceret.

²¹⁷ Boeken over het Syrisch : 32. Lexicon Pentaglott. Hebr. Chald. Syriac. Thalmudico-Rabbin. et Arab. etc. Schindleri. *Hanov.* 1612; 8 Psalmboek in het Syrisch 8. Psalmi Davidis Syriacis cum Latin. versione Erpenii. *Lugd. Bat.* 1625; 9. N. Testamentum Syriacum cum Notationibus Martini Trostii 1621; 302 Waserus de antiquis numis Hebraeorum, Chaldaeorum et Syrorum cum figur. *Tiguri* 1605; 208 Leusdeni Schola Syriaca cum dissertatione de Literis et Lingua Samaritanorum; 660 Johann. Leusden Schola Syriaca cum Synopsi Chaldaica, et dissert. de Lit. et Lingua Samaritanorum; 214 Hendr. Diest Gramm. Hebr. Cum rudimentis linguae Chald. et Syriacae; 229 Crinesii Lexicon syriacum; 437 S. Marci evangelium syriace literis et punctis hebraicis cum versione Latina; 648 Grammatica Chaldaea ac Syra Erpenii et Const. 1^r Empereur.

²¹⁸ Van Schurman 1652:151.

²¹⁹ Van Schurman 1652:150-151 Syrus cuius idiomate Christum locutum fuisse voluit.

²²⁰ Van Schurman 1652:151 http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/opus/seite_81.html Severi Alexandrini Rituale Syriacum. Interprete Fabricio Boderiano. *Antverp. Plant.* I 220

²²¹ Zutphens Archief.

²²² Van Schurman 1652:155-160; Van Beek 1999a.

6.4. Samaritaans ²²³

Volgens Douma is er geen enkel bewijs dat Van Schurman Samaritaans en Perzisch heeft gestudeerd, ook al kondigde Jacob Cats het aan.²²⁴ De bibliotheek van Voetius had ook niet zoveel boeken over het Samaritaans in huis, er was ook nog niet zoveel over gepubliceerd.²²⁵ Wel waren de verschillen tussen de Samaritanen en de Joden bekend wat betreft de authenticiteit van de hogepriesters (de werkelijke afstammelingen van Aäron waren in Sichem te vinden en niet in Jeruzalem), over de plaats van de tempel (niet in Jeruzalem, maar op berg Gerizim bij Sichem), de canon van de Pentateuch in tegenstelling tot de Torah en de verering van Mozes als enige profeet.

De Samaritaanse Pentateuch (uit de vierde tot eerste eeuw voor Christus) was in de zeventiende eeuw sinds 1616 bekend toen Pietro delle Valle een handschrift naar Europa bracht. Onmiddellijk ontstond er twist en verdeling: protestantse geleerden hadden niet zo'n hoge dunk van de tekst omdat zij de masoretische vorm van het Oude Testament als DE Textus Receptus aanvaardden. Rooms-Katholieke geleerden daarentegen hielden de tekst in hoge achting omdat deze tekst juist pre-masoretisch was.²²⁶ Het is dus niet verbazend dat Voetius maar zo weinig in huis had staan. Toch zijn er van Van Schurman wel enkele aanhalingen in het Samaritaans op polyglotte bladzijden bewaard gebleven, bijvoorbeeld in het kunstwerkje dat in de KB bewaard wordt en waar ze een regel uit de Samaritaanse pentateuch, Genesis 49, citeert.²²⁷ Haar voorliefde voor wijsheid komt ook tot uiting in haar citaat in het Samaritaans uit Deuteronomium 29:29: (tot twee keer toe)

De verborgene dingen zijn voor den Heere, onzen God, maar de geopenbaarde zijn voor ons en voor onze kinderen, tot in eeuwigheid om te doen al de woorden dezer wet.²²⁸

²²³ Vilsker 1981.

²²⁴ Douma 1924:29.

²²⁵ Voetius 1677/1679: 241 Hottingeri Exercitat. Antimoritanae et Epitoma Chronici Samaritani; 325 Morini Exercitationes Ecclesiasticae in utrumque Samaritanorum Pentateuchum. Paris. 1631; 208 Leusdeni Schola Syriaca cum dissertatione de Literis et Lingua Samaritanorum.; 660 Johann. Leusden Schola Syriaca cum Synopsi Chaldaica, et dissert. de Lit. et Lingua Samaritanorum.

²²⁶ Deist 1988:95-116.

²²⁷ De Moor 1981:166, afb. 27; KB 121 D 2/49.

6.5. Arabisch²²⁹

Zij leerde het Arabisch van Voetius. Ook zij maakte goed gebruik van de leerboeken van Petrus Kirstenius, de grammatica van Erpenius, de Thesaurus van Gigeus en het Lexicon van Jacobus Golius. Maar er stonden nog zoveel meer boeken in de bibliotheek van Voetius²³⁰: over de geschiedenis van de Moslems, de *Historia Arabica* van Rodericus Ximenez, de Arabische vertalingen van de *Tabula Cebeitis* en van de *Aurea Carmina* van Pythagoras, het *Compendium Historicum* van Levinus Warnerus, de fabelen van Locman en een aantal andere Arabische werken. Om te oefenen las ze de verschillende bijbelboeken die in het Arabisch vertaald waren, zoals de editie van Erpenius van de Pentateuch of het Nieuwe Testament of de Psalmen en de Handelingen der Apostelen.²³¹ Soms vroeg ze ook hulp aan de Leidse geneesheer Elichman, en na zijn overlijden, aan Jacobus Golius.²³²

Voor de studie las ze ook de Koran, al vond ze die niet zo'n gezag als de bijbel hebben.²³³ Ze had zelfs een eigen handgeschreven uitgave van de Koran, een codex met gouden en gekleurde hoofd- en tussenletters. Die leende ze uit aan de predikant Abraham Hinckelmann in Hamburg toen hij een editie van de tekst van de Koran wilde maken in

²²⁸ Polyglotte bladzijden van Van Schurman in het Utrechts Gemeente archief en op de Koninklijke Bibliotheek.

²²⁹ Van Schurman 1684:46; Schotel 1853:34.

²³⁰ Boeken uit de bibliotheek., Voetius 1677/1679: 8 Petri Kirstenii Grammatica Arabica. Ejusdem vitae quatuor Evangelistarum; 23 Machumetis Saracenorum Principi et successorum vitae doctrina et Alcoran. Confutationes legis Mahometicae; Historiae de Saracenorum origine moribus etc.; 37 Epist. Pauli ad Galatas, item sex primaria Capita Christianae Religionis Arab; Item Compendium Grammatices Arab. Authore Ruthgero Spey cum ejusdem interpretatione Lat. Heidelberg; Golii Lexicon Arabico-Latinum. *Lugd. Bat.* 1653; Erpenii Grammatica Arabica; 116 Erpenii Pentateuchus Mosis Arabice *Lugd. Batav.* 1622; 263 Eutychiei Alexandrinae Eccles. origines ex Arabice cum versione & Commentar. Joann. Seldeni. *Londini* 1642; 65 Doctrina Christiana Arab. et Lat. *Parisiis typis Regiis.* 1535; 66 (69) Doctrina Christiana Bellarmini in ling. Arab. versa per Victorium Scialac et Gabrielem Sionitam; 212 Erpenii Rudimenta linguae Arab. et ejusdem praxis Grammatica et consilium de studio Arabico feliciter instituendo; 213 Warnerus de vitae termino ex Arabum et Persarum scriptis; 344 Hottingeri analecta historico-Theologica necessitate reformationis superiori seculo institutae, de Bibliis regijs: Jubilaeo, terraemotibus, usu linguae Hebraeae et Arabicae etc; 99 Historia saracena seu de rebus gestis Muslimorum, arabice et latine ex recensione Erpenii; et Roderici Ximenez Historia Arabum *Lugd. Bat.* 1625; 85 Historia compendiosa Dynastiarum Gregorii Abul Pharajo Arabice, Latine versa ab Eduardo Pocockio. *Oxoniae.* 1663; 85 Eutychiei Patriarchae Alexandrini annales Arabice et Latine Eduardo Pocockio interprete. *Oxoniae.* 1658; 223 Aliquot suratae Alcorani textus originalis Arabice cum interpret. Nisselii; 227 Novum Testamentum Arabice; 343 Psalmi Davidis Arabici cum versione Latina victoris Scialae et Gabrielis Sionitae Professorum Theologiae; 346 Christianus Ravius de studio linguarum Orientalium et specimen Alcorani Arab. et Lat; 347 Ravii dissertatio de scribendo Lexico Arabico Latino; 348 Anonymus Persa de Siglis Arabum et Persarum Astronomics; 358 Archaiologia Orientalis, exhibens Compendium Theatri Orientalis, et topographiam Ecclesiasticam Orientalem. Authore Henr. Hottinger; 358/376 dubbel zie ook 347 Ravii dissertatio de scribendo Lexico Arabico-Latino; 359 Christophori Besoldi consideratio legis et sectae Saracenorum; 360 Grammatica Arabica in compendium redacta A. Mahmeto filio Davidis Alsanhagii; 362 Testamentum et pactiones initae inter Mohamedem et Christianos. Arab. et Lat. item Andr. du Ryer; 435 Pars Alcorani Arabico-Latini opera Christ. Ravii; 164 Fr. Junii Acta Apostolorum ex Arabica translatione Latine reddita; 657 Proverbior. Arabicor. centuriae duae. cum interpret. Lat. et Scholiis Jos. Scaligeri et Th. Erpenii; 663 Fabulae Locmani et selecta quaedam Arabum Adagia, cum interpret. Lat. Th. Erpenii.

²³¹ Voetius 1677/1679: 227 Novum Testamentum Arabice; 116 Erpenii Pentateuchus Mosis Arabice *Lugd. Batav.* 1622;

²³² Schotel 1853:34-35; Van Schurman 1652:188.

²³³ Schotel 1853:34-35.

het Arabisch.²³⁴ Juist de editie die Hinckelmann zou maken zou een stevig fundament worden van de islamstudies in eeuwen die komen zouden.²³⁵ De Koran las ze ook met het oog op de bekering van de moslems, net als de brieven van Paulus in het Arabisch en de zes hoofdgronden van het christendom in het Arabisch vertaald.²³⁶

Ze heeft ook in het Arabisch verschillende verhandelingen met exegetische inhoud geschreven, maar die zijn net als haar brieven in het Arabisch weggeraakt.²³⁷ Verschillende Arabische citaten zijn als bewijsvoeringen in discussies in haar werken en brieven opgenomen. Een voorbeeld is te vinden in de *Opuscula* in de brief *De Vitae Termino* die ze aan Van Beverwijck schreef. Daar citeert ze in het Arabisch de Koran, maar vertaalt meteen in het Latijn, met de toevoeging dat de Turkse Koran die in het algemeen zot en verwerpelijk is, toch een gulden spreuk heeft: "God triomfeert in zijn zaak, al is het dat de mensen het niet begrijpen".²³⁸

Verder zijn er aanhalingen in het Arabisch in de *alba amicorum* en op de polyglotte pagina's; heel vaak kiest ze de spreuk van Locman, "Een dag is in het leven van een wijze meer waard dan duizend dagen in het leven van een domoor." Ze kon die spreuk uit de editie van Erpenius gehaald hebben²³⁹ of de bloemlezing met Arabische spreuken van Scaliger en Erpenius uit de kast gepakt hebben.²⁴⁰ Soms citeert ze ook direct uit de Koran. Ze had immers haar eigen Koran, maar ze kon ook snel even gekeken hebben in een bloemlezing met hoofdstukken uit de Koran.²⁴¹

6.6. Perzisch

Perzisch werd in de zeventiende eeuw als een oud-oosterse taal beschouwd. Nu weten we beter: het is een indo-germaanse taal. Het Perzisch gebruikte vanaf dat de Islam haar intrede deed, het Arabisch schrift. Wie Van Schurmans leermeester hierin geweest is?

²³⁴ Schotel 1853:35. De codex ligt in de Staats-und Universitätsbibliothek Hamburg, Rang 1996:36.

²³⁵ Schotel 1853:35: En voor de studie van het Arabisch maakte ze gebruik van een uitstekende, maar zeer kleine handgeschreven codex van de Koran, versierd met gouden en in vermiljoen gekleurde letters, die van haar bibliotheek naar de zijne overgebracht, Abr. Hinckelmannus, predikant te Hamburg niet zonder vrucht gebruikt heeft toen hij de tekst in het Arabisch uitgaf.

²³⁶ Epist. Pauli ad Galatas, item sex primaria Capita Christianae Religionis Arab.

²³⁷ Van Schurman 1652:362.

²³⁸ Van Schurman 1652:9-10: "Mihi vero hic paucula tantum delibasse suffecerit; & quidem inter alia eminent aurea illa Alcorani, quamvis caetera stolidi et detestabilis, sententia " volgt een spreuk uit de Koran (Surat Joseph. Mech. vers. 12) in het Arabisch. Die spreuk vertaalt ze het in het latijn. Deus triumphat in sua causa, etiamsi id homines plerique ignorent; Als volgt vertaald in Van Schurman 1639: D2r: " Voor my sal genoegh wesen, al hier en weynigh aen te roeren. Onder andere muyt hier uyt de gulde spreucke inden Turckschen Alcoraen, hoe-vvel hy anders sot ende verworpeelick is: Godt triumpheert in syn sake, al ist dat het de menschen niet en begrijpen. "

²³⁹ Voetius 1677/1679: 663 Fabulae Locmani et selecta quaedam Arabum Adagia, cum interpret. Lat. Th. Erpenii.

²⁴⁰ Voetius 1677/1679: 657 Proverbior. Arabicor. centuriae duae. cum interpret. Lat. et Scholiis Jos. Scaligeri et Th. Erpenii.

Als we Cats mogen geloven was Van Schurman hierin autodidact. Hij schreef immers dat ze slechts zat te wachten op leerboeken voor het Samaritaans, Perzisch en Ethiopisch om verder te gaan studeren. Toch weten we dat ze zich vooral begon toe te leggen op het Perzisch toen Louis de Dieu in 1639 zijn *Rudimenta linguae persicae* had uitgegeven.²⁴² Voetius had wel wat meer over het Perzisch in de kast staan: een gedeelte van de Psalmen, de vier Evangelien, de geschiedenis van Christus, verschillende grammatica's, iets over de astronomie en een paar bloemlezingen met spreuken in het Perzisch.²⁴³

Uit een brief van Colvius aan Van Schurman blijkt dat hij denkt dat ze wel erg geïnteresseerd zou zijn in het Perzisch, Japans en Siamees. Zijn brief is van november 1637. Waarschijnlijk was ze toen al veel verder dan hij dacht, als we haar transcriptie van Elichmannus in gedachten nemen.²⁴⁴

Mademoiselle,

Afinque ma lettre vous puisse aggricier j'y adioustray quelques rarites que peut estre vous n'aves jamais veues, assc: caracteres Persiques, Japonois, et du Royaume de Siam, ou est cette grande ville d'Odia. S' il vous plaist retenir tout ceci je me contenteray des copies de vostre main, vous laissant l' authentique. Pour le Chinois il est asses commun et j' en ai assez.

J'entends qu' il y a un Chinois a Amsterdam qui sait leur esriture. Je salue monsr. vostre frere, et aussitost que mr. le receveur Hooegeveen mon cousin aura ordre, je le lui signifieray. Au reste vous savez que je ne desire que tesmoigner que suis

Mads. vostre tres humble serviteur

André Colvius

Le 3de nov. 1637

De veeltalige, gecalligrafeerde schrijfprouven van Van Schurman werden door tijdgenoten bijzonder op prijs gesteld. Dat blijkt uit een brief van Constantijn Huygens waarin hij Anna Maria vraagt om er een voor hem te maken. Maar toen het haar niet goed

²⁴¹ Voetius 1677/ 1679: 223 Aliquot suratae Alcorani textus originalis Arabice cum interpret. Nisselii; Schotel 1853:34-35.

²⁴² Schotel 1853:35.

²⁴³ Juynboll 1932; Voetius 1677 en 1679: 10b Decapla in Psalm. ex. decem linguis, cum specim. ling. Kopticae Persicae etc.; 270 Levini Warneri centuria Proverbiorum Persicorum; 142 Quatuor Euangelia Persice et Lat. per Abrah. Whelocum. *Londini*. 1657; 213 Warnerus de vitae termino ex Arabum et Persarum scriptis; 83 Historia Christi Persice et latine, cum animadversionibus Ludovici de Dieu; Rudimenta Linguae Persicae Ludovici de Dieu; 348 Gravii elementa linguae Persicae. Item Anonymus Persa de Siglis Arabum et Persarum Astronomics; 270 Levini Warneri centuria Proverbiorum Persicorum; 356 Proverbiorum et sententiarum Persicarum centuria, cum versione Lat. et Notis Lev. Warneri.

²⁴⁴ Schotel 1853:aanteekeningen 11-12.

genoeg lukte, zond Van Schurman als troostprijs aan Huygens een transcriptie van een door Johannes Elichmannus in 1638 gemaakt epigram op haar veelzijdige talenkennis. Het tetrastichon bezingt haar kennis in het Nederlands en Perzisch.²⁴⁵ Dus in 1638, vier jaar nadat Voetius naar Utrecht gekomen was en zij intensief met Hebreeuws en andere oud-oosterse talen begonnen was, had zij al de zevende oud-oosterse taal bemeesterd. Of dateert haar studie van Ethiopisch uit later tijd?

²⁴⁵ Van der Stighelen 1989:231; KB 133B 8: 75.

12. Ethiopisch alfabet²⁴⁶

Syllabarium Ethiopicum
 In septem ordines secundum septem vocalium tonos
 distinctum,
 Atque. H. C. A. U. T. J. p. 11.

Hoi	U	ha	U	hu	U	hi	U	ha	U	he	U	la	U	ho	
Lawi	A	la	A	lu	A	li	A	la	A	le	A	la	A	lo	
Haut	dh	ha	dh	hu	dh	hi	dh	ha	dh	he	dh	la	dh	ho	
Mai	ma	ma	ma	mu	ma	mi	ma	ma	ma	me	ma	ma	ma	mo	
Saut	W	sa	W	su	W	si	W	sa	W	se	W	sa	W	so	
Rus	z	ra	z	ru	z	ri	z	ra	z	re	z	ra	z	ro	
Sat	u	sa	u	su	u	si	u	sa	u	se	u	sa	u	so	
Kaf	ϕ	ka	ϕ	ku	ϕ	ki	ϕ	ka	ϕ	ke	ϕ	ka	ϕ	ko	K. Eth.
Bet	β	ba	β	bu	β	bi	β	ba	β	be	β	ba	β	bo	
Tawi	τ	ta	τ	tu	τ	ti	τ	ta	τ	te	τ	ta	τ	to	
Harm	θ	ha	θ	hu	θ	hi	θ	ha	θ	he	θ	ha	θ	ho	
Nahav	ν	na	ν	nu	ν	ni	ν	na	ν	ne	ν	na	ν	no	
Alphi	α	a	α	u	α	i	α	a	α	e	α	a	α	o	
Qaf	ϑ	qa	ϑ	qu	ϑ	qi	ϑ	qa	ϑ	qe	ϑ	qa	ϑ	qo	
Wawe	ω	wa	ω	wu	ω	wi	ω	wa	ω	we	ω	wa	ω	wo	
Ain	ο	a	ο	u	ο	i	ο	a	ο	e	ο	a	ο	o	
Zai	η	za	η	zu	η	zi	η	za	η	ze	η	za	η	zo	η. Gall.
Juman	ι	ja	ι	ju	ι	ji	ι	ja	ι	je	ι	ja	ι	jo	ι. Gall.
Pent	ρ	pa	ρ	pu	ρ	pi	ρ	pa	ρ	pe	ρ	pa	ρ	po	ρ. Angl.
Gemil	γ	ga	γ	gu	γ	gi	γ	ga	γ	ge	γ	ga	γ	go	
Tait	θ	ta	θ	tu	θ	ti	θ	ta	θ	te	θ	ta	θ	to	θ. Eth.
Pau	ϕ	pa	ϕ	pu	ϕ	pi	ϕ	pa	ϕ	pe	ϕ	pa	ϕ	po	ϕ. Eth.
Zadai	ζ	za	ζ	zu	ζ	zi	ζ	za	ζ	ze	ζ	za	ζ	zo	ζ. Eth.
Zappa	ψ	pa	ψ	pu	ψ	pi	ψ	pa	ψ	pe	ψ	pa	ψ	po	ψ. Eth.
At	α	sa	α	su	α	si	α	sa	α	se	α	sa	α	so	
Pia	τ	pa	τ	pu	τ	pi	τ	pa	τ	pe	τ	pa	τ	po	

Specimen diphthongorum, quæ haberi
 possunt.

ϕ kua	ϑ kua	ϕ kue	ϕ kua
	α hua	α huc	α hus
ϑ qua	ϑ qua	ϑ que	ϑ qua
τ qua	α qua	α que	τ qua

Specimen notarum numericarum, quæ à Græcis
 delinuntur sunt.

Ο: A. 1.	Ε: D. 4.	Θ: A. 4.	Σ: H. 4.
Ι: I. 10.	Ξ: A. 60.	Ρ: P. 100. &c.	

Speci-

Ethiopisch alfabet

²⁴⁶ Overgenomen uit een catalogus van Het Oosters Antiquarium Smitskamp, 1998

7. Ethiopisch: een hoofdstuk apart²⁴⁷

Toen de dichter-diplomaat Constantijn Huygens op Nieuwjaar 1649 Van Schurman in Utrecht aantrof met de studie van het Ethiopisch, was hij *stupéfait*. Hij schreef onmiddellijk een Latijns gedicht:

IN STUPENDAM VIRGINEM ANNAM MARIAM SCHURMANNAM, CUM ILLAM
TRAJECTI IN STUDIO LINGVAE AETHIOPICAE REPERISSEM. CAL. IAN. 1649. St. Vet.

Hoewel ze reeds alles wist, wilde Anna het doen voorkomen alsof ze niets wist, tenzij ze ook de verre Ethiopiërs leerde kennen. Wij zagen haar tussen zwarte Muzen- nieuwe godinnen- en wij konden nauwelijks onze ogen geloven! Ook het nieuwe gezicht van Janus zag het en de god stond verstomd en sprak: Waar gaat dit nog op uitlopen? als, telkens als mijn gezicht zich vernieuwt, die vrouw er een nieuwe taal bij heeft geleerd, en telkens als er een nieuw jaar (annus) is, er ook een nieuwe Anna is?²⁴⁸

Van Schurman schreef een even fraai gedicht in het Latijn terug²⁴⁹ en ging gewoon verder met de studie. Ook Jacobus Crucius liet in zijn lofdicht *De Virgine Batava* zien dat 'onze heldin' ook aan deze studies aandacht geschonken heeft: Samaritaans, Perzisch en Ethiopisch.²⁵⁰ Zoals aan het alfabet te zien is, stuit de studie van deze taal op veel meer moeilijkheden dan de andere oud-oosterse talen omdat er voor elke *syllabe* een ander letterteken is. Waarom gaat een Nederlandse vrouw uit de zeventiende eeuw een Afrika-taal leren en er zelfs een grammatica voor schrijven? Dat had te maken met de fascinatie voor talen in het algemeen en met het geloof dat de dochtertalen van het Hebreeuws meer licht lieten schijnen op de Heilige Schrift. Het Ethiopisch ('het Moors') is een zuid-semitische taal die volgens Van Schurman zelf veel "wortelwoorden had, van welke de afgevloede alleenlijk in de H. Schrift gevonden wierden, en daarom zouden de zelve my licht geven om der zelve inwendigsten zin uit te halen."²⁵¹

²⁴⁷ Praetorius 1955.

²⁴⁸ Huygens 1895:147-148 (deel 4): Omnia cum sciret, voluit nil scire videri / Anna, nisi extremos sciret et Aethiopes. Has illam fuscas inter, nouva numina, Musas/ Vidimus, atque oculi vix habuere fidem./ Vidit et obstupuit gemini frons altera Iani, Et Deus, Ecquis, ait, denique finis erit, Si, quoties in me noua frons, in virgine lingua est,/ Si, quoties novus est Annus, et Anna noua est?

²⁴⁹ UB Leiden Schotel 1853:aantek.12. Ad nobilissimum virum Suichemii Dominum pro Musis aethiopes responsio
Non leviter Clarias tetigisti carmine divas/ Hugeni, fuscas dum casus esse Deas./An Erybi ingrata sobolem noctisque sorores/
Quas Phoebus gratum crederet esse chorum./At fallor: socias, quas proximus ardet Apollo,/Scilicet has albas sinit esse Deas.

²⁵⁰ Crucius 1661:521-527 (524).

²⁵¹ Van Schurman 1684:44: Ik heb immers mijn voornaamste vercierzel in deze oefeninge niet voorgehad: maar om dat ik de Griekse en de Hebreeuse taal in 't oog had en in waarde hiel, als de grond-talen van de H. Schrift; en dat ik de andere Oostersche talen als

In Ethiopië was in de eerste eeuw AD een rijk gesticht (Axum), dat in de vierde eeuw christelijk werd. Er zijn enkele bijbelvertalingen overgeleverd in het Oud-Ethiopisch (Ge'ez). Er deden allerlei verhalen over Ethiopië de ronde, het zou het rijk van Pape Jan zijn, een mythische priester die over een christelijk rijk regeerde.²⁵² Volgens het oudtestamentische verhaal in 1 Koningen 10 (herhaald in 2 Kronieken 9) kwam de knappe en wijze koningin van Scheba naar koning Salomo om zijn wijsheid op de proef te stellen. In de zeventiende eeuw dacht men dat Scheba, Morenland was, het latere Ethiopië.

Dat verhaal moet enorm tot de verbeelding van Anna Maria van Schurman gesproken hebben. Een geleerde vrouw uit Afrika die ca. 1000 voor Christus op eigen initiatief naar Jeruzalem reisde. Van Schurman moet het verhaal uit haar hoofd gekend hebben:

En God gaf Salomo wijsheid en zeer veel verstand, en een wijd begrip des harten, gelijk het zand dat aan den oever der zee is. En de wijsheid van Salomo was grooter dan de wijsheid van allen die van het oosten, en dan alle wijsheid der Egyptenaars. Ja, hij was wijzer dan alle menschen [...] en zijn naam was onder alle heidenen rondom. En hij sprak drie duizend spreuken, daartoe waren zijne liederen duizend en vijf. Hij sprak ook van de boomen; van den cederboom aan, die op den Libanon is, tot op de hyssop die aan den wand uitwast; hij sprak ook van het vee, en van het gevogelte, en van de kruipende dieren en van de visschen. En van alle volken kwamen er om van de wijsheid van Salomo te hooren van alle koningen der aarde die van zijne wijsheid gehoord hadden. [...]

Nadat Salomo een paleis en een tempel gebouwd had, was 'Fama' over de wereld gevlogen en ook in Ethiopië terechtgekomen:

En toen de koningin van Scheba het gerucht van Salomo hoorde, aangaande de naam des Heeren, kwam zij om hem met raadsele te beproeven. En zij kwam te Jeruzalem met een zeer zwaar heir, met kemelen, dragende specerijen, en zeer veel goude, en kostelijk gesteente; en zij kwam tot Salomo en sprak tot hem al wat in haar hart was. En Salomo verklaarde haar al hare woorden; geen ding was er verborgen voor den koning dat hij haar niet verklaarde. Als nu de koningin van Scheba zag al de wijsheid van Salomo,

dochter van de Hebreuse, of als takken der zelve, en daarom beminlijk, en de aanprijzing der geleerde mannen waardig, my liet voorstaan dat ik die door een onuitputlijken arbeid verkrijgen moest: maar byzonder de Syrische, de Arabische, en de Moorsche taal, om dat die meer wortelwoorden hadden, van welke de afgevoelde alleenlijk in de H. Schrift gevonden wierden, en daarom zouden de zelve my licht geven om der zelve in wendigsten zin uit te halen.

²⁵² Silverberg 2001.

en het huis, hetwelk hij gebouwd had En de spijze zijner tafel, en het zitten zijner knechten, en het staan zijner dienaren, en zijne schenkers, en zijn opgang, waardoor hij henen opging in het huis des Heeren. zo was in haar geen geest meer. En zij zeide tot den koning: Het woord is waarheid geweest, dat ik in mijn land gehoord heb van uwe zaken en van uwe wijsheid. En ik heb die woorden niet geloofd, totdat ik gekomen ben, en mijne oogen gezien hebben; en zie, de helft is mij niet aangezegd, gij hebt met wijsheid en goed overtroffen het gerucht dat ik gehoord heb. Welgelukzalig zijn uwe mannen, welgelukzalig deze uwe knechten, die gedurig voor uw aangezicht staan, die uwe wijsheid hooren. Geloofd zij de Heere, uw God, die behagen in u heeft gehad, om u op den troon Israels te zetten; omdat de Heere Israel in eeuwigheid bemint, daarom heeft Hij u tot koning gesteld, om recht en gerechtigheid te doen. En zij gaf den koning honderd en twintig talenten gouds, en zeer veel specerijen, en kostelijk gesteente; als deze specerij, die de koningin van Scheba den koning Salomo gaf, is er nooit meer in menigte gekomen. [...] En de koning Salomo gaf de koningin van Scheba al haar behagen, wat zij begeerde; behalve dat hij haar gaf naar het vermogen des konings Salomo; zoo keerde zij en toog in haar land, zij en hare knechten.

Een wijze vrouw uit Afrika die met een groot gevolg naar Jeruzalem kwam. Ze geloofde niet in geruchten, maar ging zelf op onderzoek uit. Wijs als ze zelf was, wilde ze kijken wat er van waar was van die wijsheid van Salomo. Ze bedacht raadsels om hem op de proef te stellen. Ze kwam er toen achter dat de helft van zijn wijsheid en zijn rijkdom haar niet was aangezegd. In buitenbijbelse bronnen verwekte Salomo zelfs bij haar een kind, de stichter van het rijk van de salomonische dynastie in Ethiopië.²⁵³

Toch stond de kennis van het Ethiopisch nog maar in de kinderschoenen toen Van Schurman er aan begon. Had ze voor de andere oud-oosterse talen Voetius en via de leerboeken vooral de Leidse en Franeker hoogleraren als Drusius, Golius, L'Empereur, Elichmann, De Dieu en Erpenius als leermeesters, hier moest ze zelf de weg banen. Weliswaar was er in 1513 van de hand van Johannes Potken een psalmboek in het Ethiopisch verschenen, en had in 1548 Victorius bij zijn uitgave van het Nieuwe Testament er een grammatica bijgevoegd. Maar die was volgens kenners een "aaneenschakeling van onzin en dwaasheid". In 1638 gaf Jacobus Wemmers een beperkt ethiopisch lexicon uit, in 1647 hoogleraar Johannes Gerhard uit Jena een overzicht van de oud-oosterse talen met daarin zeer oppervlakkig iets over het Ethiopisch. Wel stond er in de polyglotte bijbels vanaf 1645 ook het Ethiopisch bij. Het is illustratief dat er in de bibliotheek van Voetius slechts één boek in het Ethiopisch stond, namelijk een editie van

²⁵³ Schotel 1853:35-37; Silverberg 2001:163-192.

het bijbelboek Jona en een gedeelte van Genesis door de Leidse geleerde Theodorus Petreus. Maar dat boek verscheen pas in 1660. Ook al waren er andere edities van hem en Nisselius van losse bijbelboeken in het Ethiopisch, samen met het Arabisch of het Latijn (brieven van Johannes, Jacobus en Petrus) sinds 1654 verschenen, toch zat Van Schurman volgens Jacob Cats al in 1637 te wachten op boeken om met het Ethiopisch te beginnen.²⁵⁴

Omdat er geen voorhanden was, schreef Van Schurman in het Latijn zelf een grammatica voor het Ethiopisch die uit twee delen bestond, *de lectione* (over het voorlezen, d.w.z. de uitspraak, hier wordt dan het volledig alfabet gegeven met de uitspraak), en *de nomine et verbo* (over de naamwoorden en het werkwoord). Toch kan dit niet de volledige beschrijving zijn, maar slechts een verwijzing naar een gedeelte van een grammatica. Want bijvoorbeeld in de uiterst beknopt Ethiopische grammatica van Hartmannus en Joh. Henr. Maji (24 bladzijden (1707)) zijn er al meer hoofdstukken te vinden met onderwerpen die in elke basisgrammatica thuishoren, bijvoorbeeld: I. *De Lectione* (over de uitspraak en het alfabet); II *De nomine* (over het naamwoord); III *De Pronomine* (het voornaamwoord); hoofdstuk IV *De Verbo Perfecto Regulari* (de regelmatige werkwoorden); hoofdstuk V *De Verbo Imperfecti s. Irregulari* (onregelmatige werkwoorden); hoofdstuk VI *De Mutatione Vocalium* (klinkerverandering); hoofdstuk VII *Notae In Radicum Investigatione* (Aanmerkingen over de wortels) en tenslotte hoofdstuk VII *De Syntaxis* (over de syntaxis).²⁵⁵

Helaas is haar grammatica tot nu toe onvindbaar gebleken. Van Schurman was in 1648 met deze grammatica klaar, juist toen Job Ludolf (1624-1704) als jonge student bij haar op bezoek kwam omdat hij van haar studies in oud-oosterse talen, en specifiek van haar Ethiopisch had gehoord. Hij zou later een wereldberoemde beschrijving van Ethiopië en een grammatica van het Ethiopisch publiceren (1661). Zij liet hem alles zien, verzorgde hem zelfs in haar huis toen hij ernstig ziek werd en maakte een portret van hem als afscheidscadeau. Hoeveel er van haar grammatica in de zijne verwerkt is, zal wel nooit meer achterhaald kunnen worden, tenzij Van Schurmans grammatica wordt teruggevonden. Tot nu toe wordt Ludolf vereerd als de 'vader van de ethiopische studies'.

²⁵⁴ Cats in Van Beek 1992:138; Praetorius 1955.

²⁵⁵ Hartmannus 1707.

Maar het is aannemelijk dat zij de 'moeder' van de Ethiopische studies is geweest, want ze was al klaar voordat hij ook maar iets op papier had.²⁵⁶

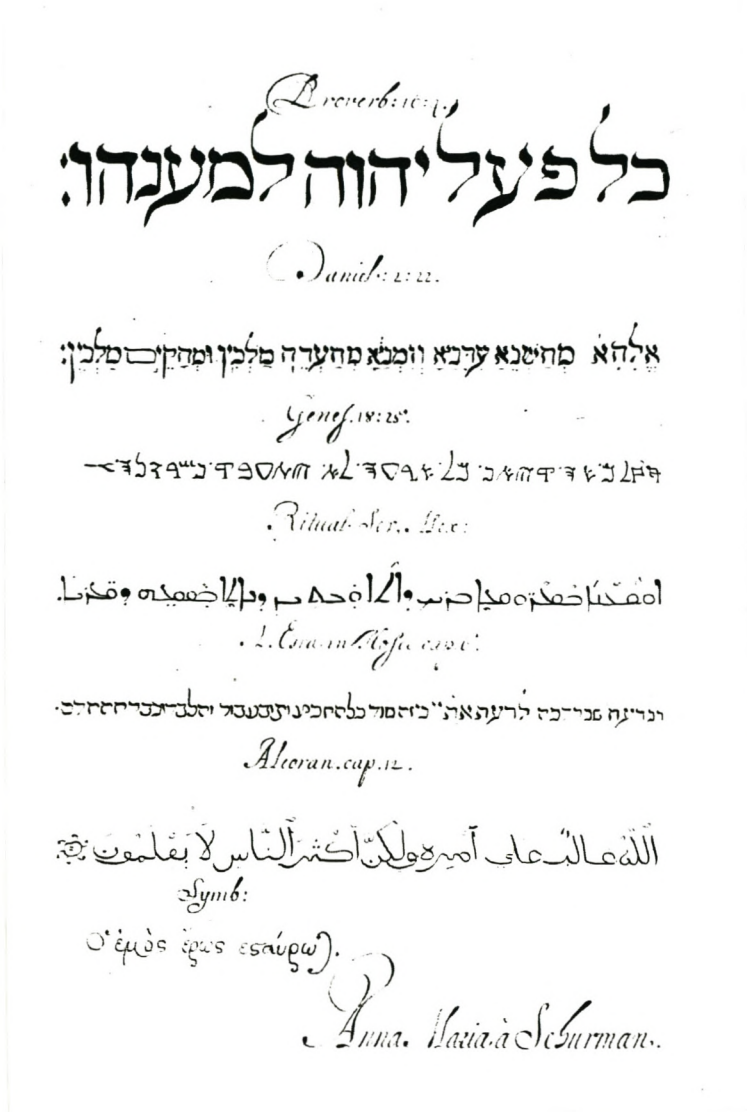
Wat wel overgeleverd is zijn de citaten in het Ethiopisch op polyglotte bladzijden (zie afbeelding) allemaal afkomstig van de Ethiopische bijbelvertalingen (in fragmenten). Die waren al snel gemaakt toen het koninkrijk van Axum overging tot het christendom. In de zeventiende eeuw waren er slechts Ethiopische bijbelvertalingen in de Polyglot van Londen (1659) beschikbaar, en een paar losse bijbelboeken zoals Jona en de kleine Profeten. Een mooie tekst die ze koos kwam uit psalm 19:9:

De bevelen des Heeren zijn recht, verblijdende het hart; het gebod des Heeren is zuiver, verlichtende de ogen.²⁵⁷

²⁵⁶ Schotel 1853:35-37: Job Ludolf de eigenlijke grondlegger der Ethiopische letterkunde, gaf de eerste gebrekkige uitgaaf van zijn woordenboek en spraakkunst eerst in 1661 in het licht; doch reeds in 1647 had hij bij Anna Maria van Schurman, van wier oostersche studiën in het algemeen en bepaaldelijk van wier beoefening der Ethiopische literatuur hij met grooten lof had hooren gewagen, bezocht, en het gemelde ontwerp eener Ethiopische spraakkunst, keurig door haar zelve geschreven en in twee deelen (de lectione - de nomine et verbo) verdeeld, gezien en er zich over verwonderd. Groot was het genoegen dat Ludolf in haar gezelschap smaakte, en niet minder zijne verbazing over hare diepe en veelomvattende geleerdheid. Ook zij had achting voor den Oosterling, verpleegde hem met zusterlijke liefde en teederheid, toen hij te Utrecht in eene zware ziekte stortte en gaf hem bij zijn vertrek hare beeldtenis. Ook haar andere werken in het Ethiopisch zijn verloren gegaan of liggen nog in archieven en bibliotheken te wachten om herkend te worden. Volgens Schotel (1853) kwam haar Ethiopische handschrift in handen van Johannes Mayer uit Greifswald, die ook andere geschriften van haar in die taal bezat. Slechts enkele schoonschriften van haar hand in die taal zijn overgeleverd; Mollerus 1744: 819: *Qvarum postremam et Grammatica, de qua suo loco dicitur, ἀνεκδότῳ, & operibus aliis, acuto calamo eleganter artificioseque confectis, quae ipse Jobus Ludolfus, Aethiopicantium in Europa princeps, cum eam inveniisset, admirabatur, illustrare studuit.* 16. (Teste Christ. Junckero in comm. de vita Jobi Ludolfi p. 43): En de laatste van die talen heeft zij ondernomen om toe te lichten met een onuitgegeven grammatica die op de gepaste plek besproken zal worden, samen met andere werken "met een scherpe schrijffpen op elegante wijze en vol kunstigheid vervaardigd" welke Job Ludolf zelf, nummer een van de kenners van Ethiopisch in Europa, toen hij haar bezocht, bewonderd heeft; Weijers 1838:389; Huygens 1895:147-8.

²⁵⁷ Polyglot kunstwerkje in het Utrechts Gemeente archief.

13. Polyglotte schrijfproef²⁵⁸

²⁵⁸ Koninklijke Bibliotheek, 134 B 1 f7r.

8. Vergelijking tussen Anna Maria van Schurman en andere geleerden in de Republiek der Letteren

8.1. De Mannenrepubliek der Letteren

Ook al was de kennis van oud-oosterse talen in het algemeen minder dan die van klassieke in de Renaissance- zo was de voertaal binnen de Republiek der Letteren Latijn, soms Grieks en heel zelden Hebreeuws - als mannen geleerd werden op het gebied van oud-oosterse talen dan publiceerden ze vaak boeken en grammatica's op dat gebied (zie hoofdstuk 4). Denk maar aan Amama, Golius, Ludolf, L' Empereur, de Dieu, etc. Zij hadden toegang tot de universiteit, ze hadden de tijd aan zichzelf om zich verder te bekwamen op hun vakgebied, ze konden op een *peregrinatio academica* gaan, hadden meestal een vrouw thuis die de opvoeding van de kinderen en het huishouden deed. Ze konden via netwerken binnen de *Republiek der Letteren* hoger op de maatschappelijke ladder stijgen.

Van Schurman had als studente de hulp nodig gehad van mannelijke leermeesters en van leerboeken door mannen geschreven, maar toen ze die talen eenmaal onder de knie had, was ze hun gelijke of zelfs hun meerdere. Dat blijkt niet alleen uit haar toepasselijk gebruik van oud-oosterse talen in haar wetenschappelijke werk, maar ook uit het feit dat ze de kennis in huis had om een grammatica voor het Ethiopisch, een oud-oosterse taal die qua moeilijkheidsgraad de andere oud-oosterse talen verslaat, op te stellen.²⁵⁹ Maar als vrouw had ze minder mogelijkheden. Waren er in het verleden professoren theologie geweest die haar aan de hand namen om haar werk te publiceren zoals Spanheim in 1648 met haar *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica*, wie kon ze in het geval van het Ethiopisch vragen? Er waren geen kenners in Nederland die haar als vrouw zouden kunnen begeleiden.

Van Schurman mocht per gratie als student meedoen binnen het academisch circuit, maar docent of professor binnen de universiteit kon ze door de maatschappelijke beperkingen die voor vrouwen golden, niet worden. Voor de publicatie van geleerde boeken was ze afhankelijk van geleerde mannen en daardoor kon ze minder makkelijk

²⁵⁹ Bots 1977; Dibon 1975; Dibon 1976; Van Beek 1996b; Van Beek 2002b.

publiceren. Bovendien kreeg ze de extra zorg voor de oude, blinde tantes, naast het runnen van de huishouding, ook al had Van Schurman dienstpersoneel.

Juist aan de studie van de oud-oosterse talen had ze zich bijna doodgewerkt. Toen Colvius uit Dordrecht haar waarschuwde dat ze maat moest houden en niet zo hard moest werken, schreef ze verdedigend terug dat het noodzakelijk was. Schreef Voetius in zijn preek bij de opening van de Universiteit Utrecht niet voor dat de studenten zowel de bijbeltalen en de verwante talen maar ook de vakken die op de bijbel gegrond waren, moesten studeren? Maar in haar autobiografie schrijft ze later dat ze inderdaad ziek van die studie is geweest.²⁶⁰

²⁶⁰ Schotel 1853; Van Schurman 1641: 88-89.

8.2. De Vrouwenrepubliek der Letteren

Voor vrouwen was de universiteit verboden terrein. Slechts enkele vrouwen en dochters die in een geleerd milieu verkeerden, konden af en toe een graantje meepikken. Van Schurman had dat geluk en dankzij haar besluit om ongetrouwd te blijven, dankzij haar rijkdom, kon ze zich volledig aan de studie wijden. Een vrouw werd als geleerd beschouwd als ze Latijn kende. Dat was zelfs een strenge maatstaf die bisschop Jens Bircherod aanhield, want in de catalogi van geleerde vrouwen uit de zestiende en zeventiende eeuw- vrijwel altijd samengesteld door mannen- vindt men dat vrouwen al geleerd zijn als ze meer wisten dan het huishouden, artistiek begaafd waren en andere talen kenden dan de moedertaal.²⁶¹ Vrouwen die boven de kennis van klassieke talen ook Hebreeuws en eventueel nog andere oud-oosterse talen beheersten, waren nog veel zeldzamer. Ik ga nu even aan de weerstand voorbij die een geleerde vrouw in tegenstelling tot een geleerde man- opriep, *A Learned Woman is thought to be a Comet that bodes Mischief whenever it appears.*²⁶² en kijk welke vrouwen meekunnen dingen in de competitie met Van Schurman.

Geleerde vrouwen in Nederland die behalve de klassieke talen, ook Hebreeuws kenden, waren, voor zover bekend, Margaretha Godewijck en Henriette Catherine Frisius. De laatste zou zich ook met Ethiopisch hebben bezig gehouden. Maar meer dan deze blote feiten zijn niet bekend, niet wie zij was en wat ze deed. Ze leefde ook later dan van Schurman.²⁶³ Over Margaretha Godewijck, een naam van een geleerde vrouw uit Dordrecht weten we meer. Ze blijkt veel van de kunsten en wetenschappen die Van Schurman beheerste en uitoefende, ook te kunnen: Nederlands, Grieks, Latijn, Italiaans, Frans en Engels, de dichtkunst, zangkunst en borduur, schilder- en graveerwerk. Ze vergelijkt zichzelf echter met Van Schurman als een mus met een adelaar. Wat de kennis van oud-oosterse talen betreft klopt dat wel, want bij Margaretha Godewijck is er geen spoor van te bekennen, Schotel meldt slechts dat zij de Hebreeuwse letters kon spellen:

Het was in de XVIIe eeuw niet vreemd, dat vrouwen uit den beschaafden stand, zich op hoogere geleerdheid toeleghden, ja zelfs het Oude Verbond in de oorspronkelijke taal, poogden te leeren

²⁶¹ Alenius 1991.

²⁶² Makin 1673.

²⁶³ Schotel 1853:32, aantekeningen 12.

verstaan. Men weet dat Anna Maria à Schurman, Louise Savarin, Maria de Bruyn en andere Vrouwen in de Oostersche talen wel ervaren waren, en er te Nieuwendam, in Waterland, door den predikant Everardus van der Hooght, een Collegie was opgericht, waarin ook vrouwen in het Hebreeuwsch werden onderwezen, ten einde daardoor tot beter verstand der Heilige Schrift te geraken.

Ook de dordsche Schurman leerde, waarschijnlijk bij een der Dordsche Leeraren, de beginselen van het Hebreeuwsch. Of zij er echter wel groote vordering in gemaakt heeft, is twijfelachtig, wijl Balen alleen meldt *dat zy de Hebreeuwsche boekstaven begreep*, en er geen spoor van hare bedrevenheid in die taal, in hare nagelatene schriften, is te ontdekken.

Edoch, wij stemmen den edelen schrijver van Hollands roem volgaarne toe: Grieksche en Hebreeuwsche geleerdheid is geenszins de parel welke vrouwen versieren moet: men moge het als iets zonderlings opmerken, maar voor den vrouwelijken geest zijn er andere oefeningen, meer met haren geest in harmonische aantrekking”

En ik eer de zoo geleerde Margaretha Godewijck meer, om hetgeen haar in de kunsten vermaardheid heeft gegeven, meer om haar dichtelijk talent, dan om hare kennis van het Hebreeuwsch.²⁶⁴

Schotel noemt hier ook vrouwen die in de leer waren bij de predikant Van der Hooght en goed Hebreeuws van hem leerden. Maar deze vrouwen leefden veel later dan Van Schurman. De enige vrouw die in haar richting komt in Nederland is de al vaker genoemde Marie du Moulin bij wie we hier iets langer stilstaan.

8.2.1. Marie du Moulin²⁶⁵

Het was in de maand Sivan (mei-juni), in de stad Breda dat een jonge vrouw haar ganzenveer pakte, in de inkt doopte en de volgende brief in het Hebreeuws schreef:

לְעֵלְמָה רוּם הַדָּרָה
 כְּלִירָה חֲכָמָה כְּלִילָה
 בִּינָה אֲבִירָתִי רַעֲיָתִי
 חֲנָה מְרִים שׁוֹרְמָן
 וּוֹטְרָכֶת

²⁶⁴ Schotel 1843:50-51.

²⁶⁵ Limouzin-Lamothe 1970; Haag 1859; Van Beek 2000c.

Vertaling

Aan de jonge dochter, hoogverheven is haar heerlijkheid,
 een kroon der wijsheid, een kroon des verstands,
 aan mijne meesteres, mijn vriendin Anna Maria van Schurman te Utrecht

Mijn geëerde zuster,

Ik denk aan de dagen van vroeger, toen ik in uw huis was en ik aan uw boezem lag en u mij onderrichtte en zei: “Verkrijg wijsheid, verkrijg verstand, want dit zal een levenslange vreugde voor je zijn”.²⁶⁷ Maar ik zei: “Dat kan ik niet, want ik ben van jongsaf opgevoed voor het huishouden, zoals de jonge meisjes in het land van mijn geboorte, om allerlei smakelijke spijzen te bereiden, om allerlei handwerken te maken van linnen, wol en purper, en om allerlei spreien te borduren.” Uw woorden nam ik niet ter harte, totdat ik in mijn vaderland in het vaderhuis was, waar hij ziek lag. En het was toen dat Jahwe de hand des Eeuwigen zwaar op hem was,²⁶⁸ en hij zei tot mij: “Mijn dochter neem toch het Boek en lees mij troostredenen voor”. Ik antwoordde: “Zie ik begrijp het Boek niet. Ik heb geen wijsheid geleerd.”²⁶⁹ Toen maakte verdriet zich van mij meester en vermeerderden zich de smarten mijns harten²⁷⁰, terwijl ik zei: “Hoe heb ik goede raad versmaad²⁷¹ en heb ik niet geluisterd naar de stem mijner zuster, want dan zou ik de blijdschap van mijn vader zijn.”

Mijn vader sprak: “Heb geen verdriet mijn dochter, ik zal u onderrichten en u tot leraar zijn.”²⁷² Ik lachte in mij zelf, denkende: “Nadat ik oud geworden ben, zal ik mij nog kennis verschaffen?”²⁷³ Maar naarmate ik mij zo nu en dan met de studie bezighield werden mijne oogen geopend om de schoonheid van de heilige taal als in de schemering te zien en nu heb ik het gewaagd te spreken tot mijn zuster, hoewel zij een sieraad der wijsheid is en ik slechts een onervarene.²⁷⁴ Mijn fouten

²⁶⁷ Spreuken 4:4,5, 7. Hij nu leerde mij en zeide tot mij: [...] Verkrijg wijsheid, verkrijg verstand [...] verkrijg dan wijheid, en verkrijg verstand.

²⁶⁸ Psalm 32:4: Want uw hand was dag en nacht zwaar op mij.

²⁶⁹ Spreuken 30:3: En ik heb geen wijsheid geleerd.

²⁷⁰ Genesis 3:16: [...] vermenigvuldigen uwe smart; Prediker1:18.

²⁷¹ Spreuken 1:25: en gij al mijn raad verworpen hebt.

²⁷² Vergelijk Spreuken 4.

²⁷³ Genesis 18:12: Zo lachte Sara bij zichzelf, zeggende: Zal ik wellust hebben, nadat ik oud geworden ben?

²⁷⁴ Vergelijk Spreuken 7:4: Zeg tot de wijsheid: gij zijt mijn zuster.

zullen voor u niet verborgen blijven, doch dit smee ik en bid ik u, wijs mij niet af, onderricht mij en leer mij naar uw nederige wijsheid en mijn mond zal steeds uw lof verkondigen.²⁷⁵ Mijne geloften zal ik den Heere betalen voor uwen welstand en de welstand van uw familie.²⁷⁶

Uw zuster en nederige dienaars, Marie du Moulin

Geschreven te Breda, heden, den 5den van de maand Sivan.²⁷⁷

²⁷⁵ Psalm 51:17: {...} zo zal mijn mond uw lof verkondigen.

²⁷⁶ Psalm 116:14: Mijne geloften zal ik den Heere betalen.

²⁷⁷ Aangezien Rivet in 1646 naar Breda verhuisde en zij meeding, moet de brief van in of na 1646 dateren.

De vrouw die deze brief schreef was Marie du Moulin (in of na 1625? - 1699), dochter van de prominente Franse protestant Pierre du Moulin (1568-1658) en van zijn tweede vrouw Sara de Geltray. Marie werd geboren in Sedan, had drie geleerde broers (Pierre, Louis en Cyrus) en was een nicht van Rivet die met haar tante en naamgenoot Marie du Moulin hertrouwd was.²⁷⁸ Na de sterfgevallen in Rivets familie (zijn oudste zoon Samuel stierf in 1629, zijn stiefzoon in 1632 en zijn zoon André in 1633) kwam Marie in 1633 bij hem en zijn vrouw wonen, vooral voor de afleiding van zijn vrouw.²⁷⁹ Een paar jaar later wilde Claude Rivet met haar trouwen, maar ze weigerde. Toen de familie van Den Haag naar Breda verhuisde einde 1646 vergezelde Marie hen.²⁸⁰ Nadat Marie op aanraden van Van Schurman met de studie van het Hebreeuws begonnen was, bleef Anna Maria haar volgen:

J'ay este fort rejouis d' entendre la continuation de vostre bonne santé et celle de vos heureux progres dans une cognoissance solide de la langue sainte²⁸¹

Marie du Moulin raakte niet alleen goed thuis in het Hebreeuws, maar ook in logica, de moraal en fysica. Van Schurman en Marie du Moulin wisselden enkele Hebreeuwse en Franse brieven met elkaar en wat de Hebreeuwse brief betreft, zien we dezelfde dichtheid van bijbelteksten waaruit de brief is opgebouwd als in Van Schurmans brieven.²⁸² Uit die brieven blijkt verder dat ze erg goed bevriend waren, ze noemden elkaar 'ma très chère soeur' (mijn dierbare zuster), gingen bij elkaar op bezoek en gaven elkaar cadeautjes.²⁸³ Van hun correspondentie in het Hebreeuws is helaas slechts deze ene brief bewaard gebleven. Marie du Moulin woonde weer in Sedan, Frankrijk toen ze in 1659 in een heftig dispuut met een katholieke Vader raakte. Tijdens de discussie trok Marie onverwachts een psalmboek in het Hebreeuws te voorschijn en citeerde zo toepasselijk teksten dat de man het opgaf en zich terugtrok, zeer verstoord.²⁸⁴

²⁷⁸ Opstal 1937:81, 144. Er is heel wat verwarring over deze twee Marie du Moulins ontstaan, maar tante Marie ondertekende sinds haar huwelijk steeds met "mademoiselle Rivet" of met "mary revet".

²⁷⁹ Opstal 1937:146.

²⁸⁰ Van Schurman 1652:248, 20 maart 1635; Opstal 1937:146.

²⁸¹ KB 133 B 8 nr. 61: Ik was erg blij om te horen dat je nog steeds goed gezond bent en over jouw succesvolle vorderingen in een degelijk kennis van de heilige taal.

²⁸² Douma 1924:28, 63; KB 133 B8 nr. 61, 63.

²⁸³ Van Beek 1997b:116-123; 186-187, 294-300; Van Beek 2002b; Douma 1924:28, 63.

²⁸⁴ Bouillot 1830:5.

Behalve dan Anna Maria van Schurman en Marie du Moulin in Nederland als schrijvende vrouwen in het Hebreeuws, komen we als we buiten Nederland gaan kijken in Spanje bijvoorbeeld Juliana Morinella tegen. Zij kende Hebreeuws, Grieks en Latijn; Aloysia Sigaea van Toledo kende daarbij ook nog Arabisch en Syrisch.²⁸⁵ In Frankrijk waren Louise Sarazin, Marie Jars de Gournay en Anne de Rohan behalve kenners van klassieke talen ook kenners van het Hebreeuws.²⁸⁶ In Engeland kenden Bathsua Makin en in Ierland Dorothea Moore Hebreeuws naast nog een aantal andere talen.²⁸⁷ Lady Jane Grey was een favoriete en door Van Schurman zeer bewonderde vrouw die ook Hebreeuws machtig was geweest.²⁸⁸ Wat de Scandinavische geleerde vrouwen betreft kan Martha Lous genoemd worden die het Hebreeuws machtig was.²⁸⁹ Van de Deense geleerde Birgitte Thott weten we dat ze de vertaalster van Seneca in Deens was, maar of ze ook Hebreeuws kende, is onbekend.²⁹⁰ De geleerde koningin Christina van Zweden kende ook Hebreeuws, maar er is nog niets van gepubliceerd, naast Grieks, Latijn, Frans, Italiaans en Spaans.²⁹¹ Van Duitse vrouwen als Elizabeth van der Palz, vrouwe Von Merlau is het onbekend of ze ook Hebreeuws kenden. Maar geen van deze vrouwen publiceerden werk in het Hebreeuws of andere oud-oosterse talen, het circuleerde hooguit in manuscript. Niemand bereikte de eenzame hoogte van Van Schurman die zelfs een grammatica van het Ethiopisch opstelde. Ze werd terecht *het Babel van haar tijd* genoemd.

²⁸⁵ Douma 1924:62.

²⁸⁶ Van Beverwijk 1643:60; Van Beverwijk 1639:498.

²⁸⁷ Van Beek 1995b; Fraser 1985:363-365; Saunders 2002.

²⁸⁸ Van Beverwijk 1643: 66-67; Levin 1985:92-106.

²⁸⁹ Alenius 1987:36-37.

²⁹⁰ Alenius 1983; Alenius 1991.

²⁹¹ Quillet 1987:76; Nilsson 1985; *Christina- drottning av Sverige- en europeisk kulturpersonlighet* 1966.

9. Conclusie

Door de oud-oosterse talenkennis van Anna Maria van Schurman te bestuderen kwam het volgende boven tafel. Van Schurman kende veertien talen, helft ervan semitisch (Hebreeuws, Aramees, Syrisch, Samaritaans, Arabisch, Ethiopisch en Perzisch, vooropgezet dat we het Perzisch tenminste vanuit een zeventiende-eeuws standpunt als een oud-oosterse taal classificeren en we het Rabbijns-Hebreeuws niet apart tellen).

Ook al was Van Schurman intelligent, het kostte haar ongelooflijk veel tijd om die talen te leren beheersen. Ze stelde toen bovendien als eerste persoon in Nederland en als enigste vrouw in Europa een grammatica voor het Ethiopisch in het Latijn op. Ethiopisch is de moeilijkste oud-oosterse taal die in het rijtje zit. Het feit dat ze haar Ethiopische grammatica niet publiceerde, hoefde niet zozeer een al te vrouwelijk trekje van bescheidenheid geweest te zijn, maar kan duiden op een gebrek aan academische ondersteuning voor een vrouw die meer wist dan wie den ook. Wie weet trouwens hoeveel er van haar grammatica verwerkt is in de grammatica die Job Ludolf na zijn bezoek aan Van Schurman heeft gepubliceerd?

Ook al is het corpus overgeleverde teksten van Van Schurman niet zo groot, het bleek toch belangwekkend, vooral wat betreft het Hebreeuws. Uit de vertaling bleek dat Van Schurman het Hebreeuws gebruikt als een heilige taal. Daardoor wijken haar brieven in die taal geschreven af van haar brieven in het Latijn, Grieks, Frans en Nederlands. Ze schrijft die brieven namelijk als een collage van bijbelteksten, uit een heilig ontzag, maar ook als een intellectueel spel. Het lijkt alsof dat de gangbare manier van doen was onder de protestanten die in het Hebreeuws schreven, omdat in de brieven aan Van Schurman door Crucius, Leusden en Du Moulin dezelfde methode gevolgd lijkt te worden. Maar voordat er een definitieve conclusie aan verbonden kan worden, zal er heel wat meer onderzoek gedaan moeten worden. Haar gedicht in het Hebreeuws en het Nederlands over de Tien Geboden was waarschijnlijk de reden voor het ontstaan van een reeks navolgingen door Huygens en Lescaijle.

Van Schurman kon door haar gezag als geleerde en taalkundige invloed uitoefenen. Ze zetten andere vrouwen tot de studie van het Hebreeuws aan (Marie du Moulin), correspondeerde met haar en Dorothea Moore en overtuigde de hoogleraar

Hebreeuws in Utrecht dat hij een leerboek Hebreeuws in het Nederlands moest schrijven voor vrouwen die geen Latijn kenden.

Haar codex van de Koran vormde de basis van de editie die Hinckelmann van de Koran maakte die op zijn beurt voor eeuwen veel gezag zou hebben en de basis voor de studie van de Islam zou vormen.

Het onderzoek naar geleerde vrouwen, zeker wat betreft vrouwen die het Hebreeuws en andere oud-oosterse talen machtig waren, is nog maar kort geleden van start gegaan. Misschien zullen er nog meer ontdekt worden, maar ik betwijfel dat. Immers, als vrouwen geleerd waren in de klassieke talen, dan werden ze meteen opgemerkt. Kenden ze Hebreeuws dat werd dat ook direct bezongen, juist omdat kennis van het Hebreeuws onder vrouwen erg weinig voorkwam, laat staan wat betreft andere oud-oosterse talen. Met de gegevens die we nu hebben, staat Van Schurman eenzaam op het voetstuk van de meest geleerde vrouw van Europa. Niet alleen omdat ze het Hebreeuws en zoveel andere oud-oosterse talen passief beheerste, maar ook omdat ze in die talen schreef en er grammatica's voor opstelde. Utrecht had dankzij Van Schurman de kroon op het hoofd, zoals Van Beverwijck schrijft:

Vranckrijck, Spaengen, Griecken, Roomen,
Hebben daer toe staegh getracht,
Om yet wonders te vertoonen,
Van het vrouwelick geslacht:
Maer sy moeten Utrecht wijcken,
Die de kroon heeft op haer hoofd,
En de vlagh voor SCHURMAN strijcken,
Die haer van die eer berooft.
Wonder nergens oyt vernomen,
Nergens soo gesegent breyn,
Niemants geest soo hoogh gekomen
Van Frans, Spaengjaert, Grieck, Romeyn.²⁹²

Het is niet waar wat Rang in 1992 nog schrijft, namelijk dat 'Van Schurman vooral een traditionele Renaissance polyhistor is die van alles iets had gelezen van alles iets had

²⁹² Van Beverwijck 1639:64

gehoord, die met name de klassieke auteurs kende, maar die in feite instemmend stelde dat op grond van de kennis van de klassieke literatuur alleen de conclusie getrokken moet worden dat er niets nieuws meer op aarde te bewonderen viel'.²⁹³ Juist haar nieuwsgierigheid, haar grenzenloze weetgierigheid in de oud-oosterse talen (maar dat gold ook voor haar degelijke kennis van bijvoorbeeld de microscopie) kan hier als een tegenargument gelden. Ze heeft niet slechts aan de oud-oosterse talen geroken, nee ze stelde verhandelingen en grammatica's op, ze schreef in het Hebreeuws en stimuleerde en onderwees andere vrouwen ook Hebreeuws.

Als we ons de vragen oproepen waar we mee begonnen, dan kunnen we behalve wat er al in het voorafgaande over gezegd is, aanvullend antwoorden: 1. Wat bezielde haar? ²⁹⁴ Niet alleen de drang tot weten, het gezag van het Hebreeuws als goddelijke taal, maar ook het besef van een goddelijke opdracht zoals ze zelf schrijft:

Maar dat men bijzonder acht sla op die wetenschappen en konsten welke de naaste verbintenis hebben met de H. godgeleertheit, en de zedelijke deugden, en die haar bijzonder dienen, onder welk slag wy oordeelen dat de Grammatica (en wel de algemeene) is, de Logica en de Rhetorica, byzonder de Logica, welk iemand de sleutel van alle wetenschappen, zeer wel sprekende genoemd heeft. Daar na de Physica, Metaphysica, de Historien enz. **tegelijk de kennisse der Talen, voornaamlijk de Hebreeuse en Griekse, die ons tot een veerdiger en voller verstant van de H. Schrift (om nu niet van andere boeken te spreken) kunnen voortzetten. (bold pvb)** Waaruit blijkt, dat ik wel alle dingen tot de beoeffeninge der Godgeleertheit als de voornaamste onderschikt heb, maar dat ook deze onderschikking zich byna oneindelyk uitbreid, al eer men tot den paalsteen van de zuivere Godgeleertheit geraakt, nadien ik zo veel en verscheiden behulpfels om de H. Schrift te verstaan, nodig achtete, zo dat de beoeffeninge der zelve de paalstenen van het leven der menschen wel licht overstapte. En voorzeker, indien de goetheit God het niet anders geschikt had, het leven zou my zelf in de toerusting begeven hebben.

2. Stond ze met deze studies alleen? Nee, er waren meer mensen geestdriftig, het hing in de lucht. De humanistische houding om terug naar de bronnen te gaan (ad fontes) werd niet alleen op het Latijn en het Grieks toegepast, maar ook op het Hebreeuws. Juist in de zeventiende eeuw is er erg veel werk verzet om het gebied van de oud-oosterse talen te ontsluiten, denk maar aan de vele woordenboeken, lexica, handboeken die L'Empereur,

²⁹³ Rang 1992:41.

hoogleraar in Leiden, alleen al opstelde. Alleen veel van de studenten die verplicht Hebreeuws moesten doen, steunden en zuchtten. Als de *candidati theologiae* tegenover de simpelste frase in het Hebreeuws staan, zeiden ze volgens Erpenius: "Ebraea sunt, legi non possunt (Dat is Hebreeuws, dat kunnen we niet lezen!). En als ze in de loop van de cursus bij de *verba defectiva et quiescentia* kwamen, "tempus esse arbitrantur ut ipsi quoque deficient et quiescant." (dan vinden ze het tijd om op te geven en om zelf te gaan rusten). Van Schurman had zoals we zagen een tegenovergestelde houding.²⁹⁵

3. Wat schreef ze precies? Veel meer heeft ze geschreven dan wat er nu is overgeleverd (drie brieven in het Hebreeuws, een gedicht en veel citaten en aanhalingen op polyglotte bladzijden) maar genoeg om te concluderen dat ze het Hebreeuws geheel en al beheerste, maar nog belangrijker, dat ze het opvatte als de meest heilige taal.

4. Hoe groot was haar kennis van die oud-oosterse talen in vergelijking met de kennis van oud-oosterse talen in de Renaissance? Ze was helemaal bij, ontwikkelde zich nog verder, ze hielp de wetenschap verder door haar gebruik van de oud-oosterse talen, door haar *grammatica* van het Ethiopisch.

5. Hoe gebruikte ze die talen in haar werk? Als argument, als citaat, als teken van haar liefde voor het Hebreeuws, dat tegelijk een uiting was van haar liefde voor God; ook uit haar polyglotte kunstwerkjes spreekt vroomheid door haar keuze van teksten.

6. Verschilde haar kennis van de mannen die het Hebreeuws bestudeerden? Nee, niet de kennis, maar door de maatschappelijke infrastructuur was ze als vrouw veel meer beperkt en kon ze die kennis niet ten volle benutten en uitdragen.

7. Hoe groot was haar wetenschappelijke bijdrage? Wat betreft de *grammatica* voor het Ethiopisch was die uniek. Ze vervlocht haar kennis van oud-oosterse talen in haar boeken, in theologische bijdragen. Het was ondergeschikt aan de theologie. Haar invloed was indirect (Ludolf wat betreft het Ethiopisch; Leusden wat betreft zijn leerboek Hebreeuws in het Nederlands; Hinckelmann wat betreft de editie van de Koran), maar direct bij Marie du Moulin.

8. Hoe gebruikte ze haar kennis van het Hebreeuws als Labadiste? In haar Labadistisch werk geeft ze veel citaten uit het Oude Testament, bijvoorbeeld in haar Latijnse *Eukleria*, maar slechts één keer citeert ze in het Hebreeuws. Nam ze nu genoeg met de Vulgaat? Of hing het samen met een veranderd idee over de talen, dat het Latijn

²⁹⁴ Van Beek 2002b; *Women Writing Latin* 2002.

²⁹⁵ Erpenius in Zwiep 1993:27.

of het Nederlands goed genoeg waren en dat het Hebreeuws niet meer de heilige rol had?
Zelf zegt ze daarover:

Ik ben nu echter in dit gevoelen, dat zelfs de minste ondervinding van de liefde Gods een waarachtiger en inniger kennis in de heilige Bladen geeft, als de allergrootste kennis van de heilige Tale zelfs.²⁹⁶

Als we ons de prominente plaats van de Nederlandse universiteiten op het terrein van de oud-oosterse talen in het toenmalige Europa herinneren, dan heeft Van Schurman bij de pioniers gehoord. De systematische kennis van de structuren van niet-westerse talen was een sleutel om andere landen en culturen te kunnen waarnemen. De studie van oud-oosterse talen was²⁹⁷ in de eerste plaats ingegeven door een vroom doel -de studie van de grondteksten van de Bijbel- de handel kwam pas later, en meer specifiek voor het Arabisch. Daarbij kan ook een nog niet eerder vermelde reden voor de studie van oud-oosterse talen gegeven worden, namelijk dat door het leren van vele talen het wonder uit Handelingen 2 kan nagebootst worden. Zo hield de hoogleraar in oud-oosterse talen, Coccejus, te Franeker zijn intreerede over de gave van talen, uitgegoten in de apostelen (*Oratio de dono linguarum effuso in apostolos*).²⁹⁸ Van Schurman moet er ongetwijfeld aan gedacht hebben bij het leren van al deze talen. Later als Labadiste schreef ze echter dat het leren van talen was als “het aansteken van fakkelen voor de zon” en dat de minste ondervinding van Gods liefde een betere kennis gaf dan de allergrootste kennis van de heilige taal zelf:

doch, zo men de waarheit wil zeggen, was dit niet als voor de Zon fakkelen opsteken? of van een vlieg een olifant maken? en was die niet, op dat ik niets slimmers zeg, te spelen in een ernstige zaak? nadien ‘er weinige zulke woortjes gevonden worden, die in deze tijt de geleerde Overzettingen en de ervaarne in de Hebreeusche taal verborgen zijn. Hier is daarenboven een zekere geestelijke raam-konst allermeeest van noden, tot welke deze dingen weinig of niet kunnen bybrengen. Want de H. Schrift wordt of in het licht des H. Geests gelezen, of niet. Zo niet? zo is ‘t onnodig, dat gy hier de Grammaticale uitlegging van ‘t een of ander woortje toebrengt, om den innigsten en geestelyken zin der zelve te vinden: maar wort gy door dien Meester onderwezen? zo

²⁹⁶ Van Schurman 1684:47-48.

²⁹⁷ Rang 1992:42.

²⁹⁸ Duker 1989 II: 203.

zal de ware, geheele en algemeene zin der zelve niet afhangen van een woortje of van eenige ongemeine wortel; den welken de gehele 'tzamenhang der rede in zijn algemeene licht, aanwijst: nadien God en zijn Geest den eenigen onbedrieglijken en wezentlijken Uitlegger der H. Schrift is.

299

²⁹⁹ Van Schurman 1673:47-48.

15. Polyglotte schrijfproef³⁰⁰

Psalm. lxxviii.
שֵׁב יְהוּדָה מֶלֶךְ לְעוֹלָם

Psalm. lxxv.
לֵהָא מַחֲשָׁנָה עֲדֹנִיָּה וּמִנִּיָּה מִהַעֲדָה מְלִכִּין וּמִתְקִים מִלְּ

Psalm. lxxvi.
מִן הַשָּׁמַיִם וְעַד הַיָּם וְעַד הַיַּבֵּשׁ וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה

Psalm. lxxvii.
וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה

Psalm. lxxviii.
וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה

Psalm. lxxix.
וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה

Psalm. lxxx.
וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה

Psalm. lxxxi.
וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה וְעַד הַיְּבֵלָה

³⁰⁰ Den Haag, KB 121 D 2/49, p.II.

16. Tetrastichon³⁰¹

TETRASTICHON.

A Madone ad Nomen ac Ingenium
FANAE MARRAE SC.

Explic & FINIS.

Opisaculorum digniorum specimen.

Admirabilis inter has linguas testatur gratia.

EDW. DOCKHOVEN. Hoge niet komer Naem noch T. in. پیام از دختران گروه آموزانه
In Mueghens Sagen p. 170. ter Tabone Sont of Naem. نام و پیام از پیا آماند و ناماد
Dockhovens betide (k). geen Syden. Naem haer is. دختران بدیدم آن پیشتر نامور از
S. egen niet p. 170. ok beten SCARREMAN is. دختران گزشت و بهتر شویصنند از SCARREMAN is.

(was onder de ydote)

JOANES SCARREMAN.

Sup. Britan. 16 Aug. 1638.

³⁰¹ Den Haag, KB 133 B8, nr. 75.

18. Polyglotte schrijfproef³⁰³

ספר הזוהר להצאז ובריתו וזוהר הקודש

Submiss:

אברהם אבינו ואלהינו ואלהינו ואלהינו

Deutsche:

אברהם אבינו ואלהינו ואלהינו ואלהינו

Deutsche:

وَمُومٍ وَأَحَدٍ لِلْعَالَمِ أَحْسَنُ مِنَ الْحَيَاةِ كُلِّهَا لِلْعَامِلِ

Prose:

حَنِيفٍ وَإِلَّا فَحَدِّثْهُ بِإِلَهِهِ وَصِفَاتِهِ وَمَقَاتِلِهِ

Pidunche:

Ο' εἰς εὐσεβείας

Symb:

Anna Maria van
Sebarmar.

³⁰³ Zutphens Archief.

19. Albumbijdrage³⁰⁴

Psalmus. xvi. 3.

לקדושים אשר בארץ חמה וארד' כל חפצי-בם

Seneca

Musculi sine dampnatio Virtus.

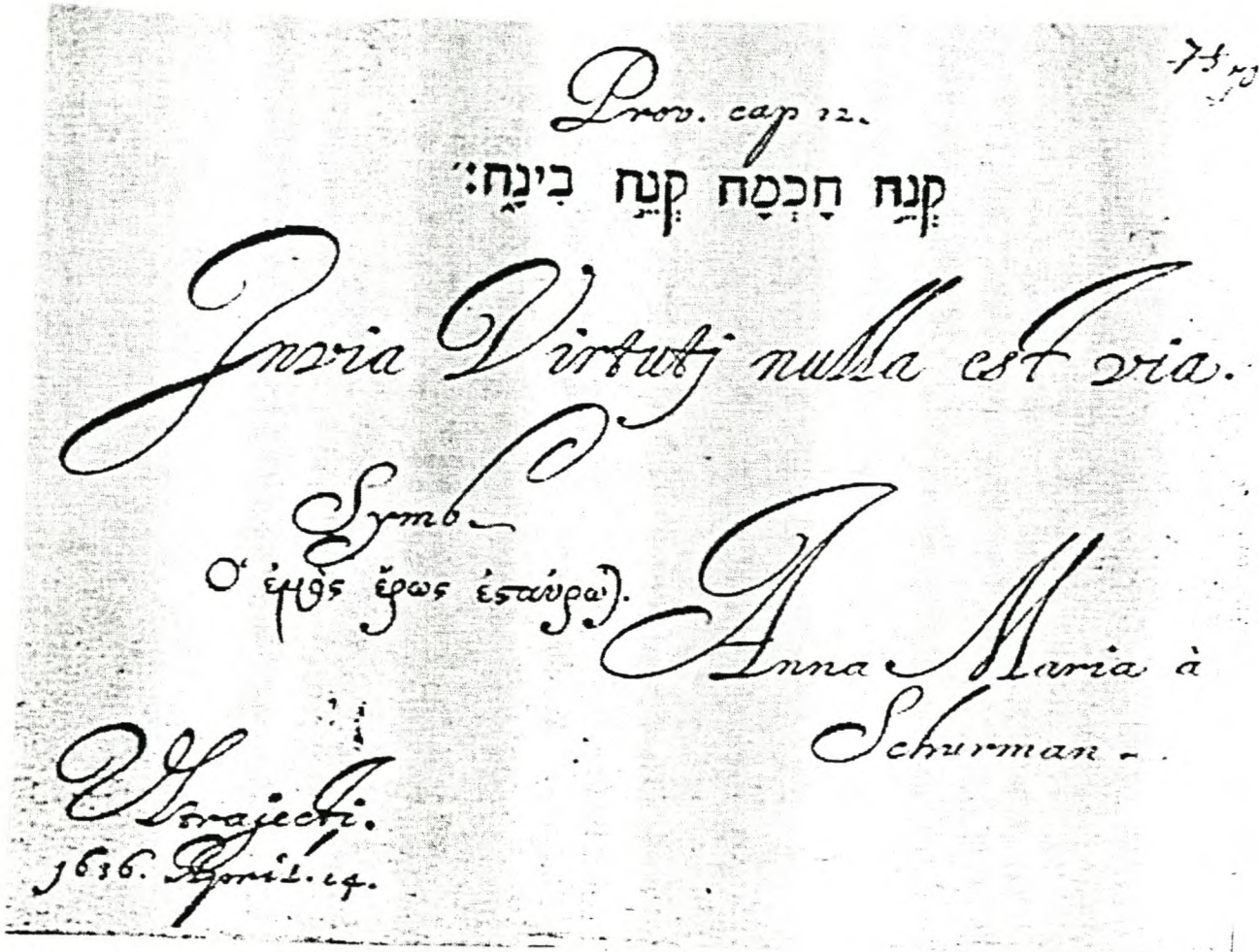
Symb.

Ο εμὸς ἔργος ἐσάντην.

Anna Maria à Schurman

³⁰⁴ Den Haag, KB Hs. 76 J 34, f.9 folio 5.

20. Albumbijdrage³⁰⁵

³⁰⁵ London, British Library, Add. 23105, f. 70.

21. Albumbijdrage³⁰⁶

Lyubov

לְקַדְרֵי שֵׁשִׁים אַעֲשֶׂר בְּאַרְבָּעַת הַמָּה וְאַרְבָּעִי
כָּל חַפְצֵי כֶסֶם

אָלְבּוּם:

Ο' ἑγὼς ἔργος ἐσσεύω.

A. M. d. Schumann

³⁰⁶ Den Haag, KB 131 E4, f. 106r.

10. Bibliografie

Handschriften

Koninklijke Bibliotheek Den Haag, KB 133 B8
(voornamelijk brieven aan en van Andreas Rivet)

Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, collectie Diederichs
(brief van Marie du Moulin aan Van Schurman)

Franeker Coopmanshûs
(teksten in het Hebreeuws)

Gedrukte werken van Anna Maria van Schurman

Anna Maria van Schurman, *Amica Dissertatio inter Annam Mariam Schurmanniam et Andr. Rivetum de capacitate ingenii muliebris ad scientias*. Paris, 1638.

Anna Maria van Schurman, *De Vitae Termino*. Lugdunum Batavorum, 1639.

Anna Maria van Schurman, *Paelsteen van den tijd onses levens*. Dordrecht, 1639.

Anna Maria van Schurman, *Dissertatio De Ingenii Muliebris ad Doctrinam et meliores Litteras aptitudine. Accedunt Quaedam Epistolae eiusdem Argumenti*. Lugdunum Batavorum, 1641.

Anna Maria van Schurman, *Question celebre. s'il est necessaire ou non que les Filles soiens Sçavantes*. Le tout mis en François par le Sr. Colletet. Paris, 1646.

Anna Maria van Schurman, *Opuscula Hebraea, Graeca, Latina, et Gallica. Prosaica et Metrica*. Lugdunum Batavorum, 1648.

Anna Maria van Schurman, *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica Prosaica et Metrica*. Editio secundo Lugdunum Batavorum, 1650.

Anna Maria van Schurman, *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica Prosaica et Metrica*. Editio tertio. Ultrajecti, 1652.

Anna Maria van Schurman, *The Learned Maid, or Whether a Maid may be a Scholar. A Logick Exercise*. London, 1659.

Anna Maria van Schurman, *Pensées d'A. M. de Schurman Sur la Reformation necessaire à present à l'Eglise de Christ*. Amsterdam, 1669.

Anna Maria van Schurman, *EYKAEPIA seu Melioris Partis Electio*. Tractatus brevem vitae ejus Delineationem exhibens. Altonae ad Albim, 1673.

Anna Maria van Schurman, *Lof-sangen Ter Eeren Gods, tot Heerlijkheid van Jesus Christu en tot vertroosting en vreugde van sijn Kerk. Uit het Frans vertaalt*. Amsterdam, 1675.

Anna Maria van Schurman, *Der Markstein vom Ziel und Zeit unsers Lebens*. s.l., 1678.

Anna Maria van Schurman, *Heylige Gesangen. Zijn achter bygevoegt de Bedenckingen van A.M. van Schurman over de Toekomst van Christi Koninckrijk*. Amsterdam, 1683.

Anna Maria van Schurman, *Eucleria of Uitkiezing van het Beste Deel*. Amsterdam, 1684.

Anna Maria van Schurman, *EYKAEPIA seu Melioris Partis Electio*. Pars secunda, historiam vitae ejus usque ad mortem persequem. Amstelodami, 1685.

Anna Maria van Schurman, *Mysterium Magnum, Oder Grosses Geheimniß das ist: Ein sehr herrliches und im heiligen Wort Gottes wohlgegründetes Bedencken Uber die Zukunft des Reichs Christi. Durch die hochgelehrte/in aller Welt beruffene und von Gott hochverleuchtete Jungfer Juffr. Anna Maria von Schurmann [...] Wesel-Duisburg und Franckfurt, 1699.*

Anna Maria van Schurman, *Geleerde Brieven van de Edele, Deugt-en Konstryke Juffrouw, Anna Maria van Schuurman; gewisselt met de Geleerde en Beroemde Heeren Samuel Rachelius, professor in de Rechten te Kiel en Johan van Beverwijck, Med. Doct. tot Dordrecht. Amsterdam, 1728.*

Anna Maria van Schurman, *Lettres traduites du Hollandois par madame de Zoutelande. Paris, 1730.*

Anna Maria van Schurman, *Uitbreiding over de drie eerste capittels van Genesis, Benefens een vertoog van het geestelyk huwelyk van Christus met de gelovigen Beide in Zinrijke Digtmaat t'zamen gesteld, door wylen Juffer Anna Maria van Schuurman. Nu eerst na het Originele handschrift gedrukt. Groningen, 1732.*

Anna Maria van Schurman, *Opuscula hebraea latina graeca et gallica prosaica et metrica. Lipsiae, 1749.*

Anna Maria van Schurman, *Continuatie van de Eucleria. Amsterdam, 1754.*

Anna Maria van Schurman, *EYKAEPIA seu melioris partis electio. Editio altera, correctior, et notulis aucta. Pars prior et posterior. Dessau, 1782.*

Anna Maria van Schurman, *EYKAEPIA oder Erwählung des besten Theils. Zwei Theilen. Dessau und Leipzig, 1783.*

Anna Maria van Schurman, *Eucleria of Uitkiezing van het Beste Deel*. Ed. S. van der Linde. Facsimile. Leeuwarden, 1978.

Anna Maria van Schurman, *Continuatie van de Eucleria*. Herdruk. Rotterdam, 1974.

Secundaire literatuur

Academia Ultrajectinae inauguratio una cum orationibus inauguralibus. Ultrajecti, 1636.

M. Alenius, 'Seneca-oversætteren Birgitte Thott et fagligt portræt' in: *Danske Studier*. Ed. I. Kjær & Fl. Lundgreen-Nielsen. København, 1983:5-46.

Marianne Alenius, *Brev til eftertiden: om Charlotta Dorothea Biels selvbiografi og andre breve*. København, 1987.

M. Alenius, 'Learned Scandinavian Women in the 17th and 18th Centuries' in: *Acta Conventus Neo-Latinae Torontonensis*. Ed. A. Dalzell and Ch. Fantazzi. New York, 1991:117-37.

Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw. Ed. Mirjam de Baar, Machteld Löwensteyn, Marit Monteiro en A. Agnes Sneller. Zutphen, 1992.

Mirjam de Baar, 'Anna Maria van Schurman (1607-1678)' in: *Dinamiek* 3 (1986):11-19.

Mirjam de Baar, 'En onder 't hennerot het haantje zoekt te blijven': de betrokkenheid van vrouwen bij het huisgezin van Jean de Labadie (1669-1732)' in: *Vrouwenlevens 1500-1850. Achtste Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Ed. Ulla Jansz et al. Nijmegen, 1987:11-43.

- Mirjam de Baar, 't En is geen vrouwenwerck te spreken in de kerck': vrouwen en religie in de zeventiende-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden' in: *Dinamiek* 5 (1988):11-25.
- Mirjam de Baar, 'Van kerk naar sekte: Sara Nevius, Grietje van Dijk en Anna Maria van Schurman' in: *De Zeventiende Eeuw* 7 (1991):159-170.
- Mirjam de Baar en Brita Rang, 'Minerva of savante, heilige of dweepster: Receptiegeschiedenis van Anna Maria van Schurman sedert de zeventiende eeuw' in: *Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Ed. Mirjam de Baar et al. Zutphen, 1992:9-28.
- Mirjam de Baar, 'Wat nu het kleine eengeruchtje van mijn naam betreft...': de Eukleria als autobiografie' in: *Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Ed. Mirjam de Baar et al. Zutphen, 1992:93-107.
- Mirjam de Baar, 'Verleid of verkozen? Anna Maria van Schurman en het huisgezin van Jean de Labadie' in: *Op zoek naar vrouwen in ketterij en sekte: een bronnenonderzoek*. Ed. D. van Paassen en A. Passenier. Kampen, 1993:116-141.
- Mirjam de Baar, 'Transgressing gender codes. Anna Maria van Schurman and Antoinette Bourignon as contrasting examples' in: *Women of the Golden Age. An international debate on women in seventeenth century Holland, England and Italy*. Ed. Els Kloek et al. Hilversum, 1994:143-152. (=1994a)
- Mirjam de Baar, 'Anna Maria van Schurman (1607-1678), geleerde, dichteres en kunstenaars' in: *Utrechtse biografieën I. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*. Ed. J. Aalbers et al. Amsterdam-Utrecht, 1994:164-168. (=1994b)
- Mirjam de Baar, 'Now as for the faint rumours of fame attached to my name...': The Eukleria as autobiography' in: *Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Ed. Mirjam de Baar et al. Dordrecht- Boston-London, 1996:87-102.

E.D. Baumann, *Johan van Beverwijck in leven en werken geschetst*. Dordrecht, 1910.

Barbara Becker-Cantarino, *Der lange Weg zur Mündigkeit: Frauen und Literatur in Deutschland von 1500 bis 1800*. Stuttgart, 1989.

Becoming Visible: Women in European History. Ed. Renate Bridenthal et al. Boston, 1987.

Pieta van Beek, *Aan Babylons stromen: Anna Maria van Schurman*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie, afdeling Nederlands, Universiteit van Utrecht, 1987.

Pieta van Beek, 'Verbastert christendom': *Nederlandse gedichten van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Houten, 1992. (=1992a)

Pieta van Beek, 'Nederlandse gedichten van Anna Maria van Schurman' in: *Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Ed. Mirjam de Baar et al. Zutphen, 1992:75-92. (=1992b)

Pieta van Beek, 'Sol iustitiae illustra nos: de "femme savante" Anna Maria van Schurman (1607-1678) en de universiteit van Utrecht' in: *Akroterion* 40 (1995):145-162. (=1995a)

Pieta van Beek, 'One Tongue is Enough for a Woman: the Correspondence in Greek between Anna Maria van Schurman (1607-1678) and Bathsua Makin (1600-167?)' in: *Dutch Crossing* 19 (1995):22-48.(=1995b)

Pieta van Beek, 'O Utrecht lieve Stadt': Dutch poems by Anna Maria van Schurman' in: *Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Ed. Mirjam de Baar et al. Dordrecht-Boston-London, 1996:69-86. (=1996a)

- Pieta van Beek, 'Een vrouwenrepubliek der Letteren: Anna Maria van Schurman (1607-1678) en haar netwerk van geleerde vrouwen' in: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 3 (1996):36-49. (=1996b)
- Pieta van Beek, 'De geleerdste van allen: Anna Maria van Schurman' in: *Met en zonder lauwerkrans: schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Ed. Riet Schenkeveld-Van der Dussen et al. Amsterdam, 1997:206-210. (=1997a)
- Pieta van Beek, *Klein Werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Twee delen. Ongepubliceerd proefschrift. Stellenbosch, Universiteit van Stellenbosch, 1997. (=1997b)
- Pieta van Beek, 'De *Opusucula Hebraea Graeca Latina et Gallica* van Anna Maria van Schurman (1607-1678) als boek' in: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* (5) 1998:53-73.
- Pieta van Beek " Ω παρθενία, πραγμά ἄγγελικον, o engelachtige maagdelijkheid: de correspondentie in het Grieks tussen de wijze maagd Anna Maria van Schurman (1607-1678) en Meletios Pantogalus, bisschop van Efeze" in: *Acta Patristica et Byzantina* (10) 1999:180-198. (=1999a)
- Pieta van Beek, 'Het Babel van haar tijd': Anna Maria van Schurman en haar kennis van (oosterse) talen' in: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* (6) 1999:96-118. (=1999b)
- Pieta van Beek, 'Interview met Anna Maria van Schurman: een vrouw in de *Republiek der Letteren*' in: *Reformatorisch Dagblad* 4 februari 1999:13. (=1999c)

- Pieta van Beek, 'Een vrouw in de *Republiek der Letteren*: gesprek met Anna Maria van Schurman' in: *Oog in oog met 17e-eeuwers: gesprekken met protestantse dichters, schilders en musici*. Ed. E. De Bruyn. Zoetermeer, 1999: 59-68. (=1999d)
- Pieta van Beek, 'Vergeten vrouwen van de Kaap: *Nomen Nescio*, Petronella Camijn en Aletta Beck' in: *Colloquium Nederlandse literatuur in Zuid-Afrika*. Ed. S. Huigen. Stellenbosch, 1999:9-16.(=1999e)
- Pieta van Beek, 'Een vergeten Kaaps meisje: de dichteres Petronella Camijn en haar vergeten zusters in Zuid-Afrika' in: *Neerlandica extra muros* (2000):6-20.(=2000a)
- Pieta van Beek, 'Dum spiro spero, eroos glukipikron amaganon orpeton, ki le'olam gasdó, in: *Album Amicorum voor Chris Heesakkers*. Ed. Jan Bloemendal, Dirk van Miert en Jan Waszink. Voorthuizen, 2000:7. (=2000b)
- Pieta van Beek, 'Maria Murray Neethling (1831-1912), een vergeten vrouwschrijver uit Zuid-Afrika' in: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* (7) 2000:85-105.(=2000c)
- Pieta van Beek, 'Een voorbeeldig lijdereesse': de vergeten vrouwschrijver Ella Neethling' in: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* (8) 2001:285-301.
- Pieta van Beek, 'Glimlachen en tranen, 'nog meer glimlagge en trane' Anna Pauw, vergeten vrouwschrijver in: *Tydskrif vir Afrikaanse Kultuurgeskiedenis* (16) 2002:39-61. (=2002a)
- Pieta van Beek 'Alpha Virginum': Anna Maria van Schurman (1607-1678) in: *Women Writing Latin*. Volume Three. Ed. L. Churchill et al. New York, Routledge, 2002: 271-293. (=2002b)

Pieta van Beek, 'Ma très chère soeur: Marie du Moulin (1625-1699) and Marie Jeanne des Pres (1675-1763), two Forgotten Huguenot Women Writers' in: *Proceedings of the 3rd International Huguenot Conference 2002*: 111-119. (=2002c)

Pieta van Beek, 'Pallas Ultrajectina, bis quinta dearum': Anna Maria van Schurman en haar Neolatijnse dichtkunst' in: *De Utrechtse Parnas: Utrechtse Neolatijnse dichters uit de zestiende en zeventiende eeuw*. Ed. Jan Bloemendal. Amersfoort, 2003: 45-67.

Pieta van Beek, *Klein Werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Twee delen. Proefschrift. Universiteit van Stellenbosch, 1997. Elektronische publikatie vanaf 1-12-2003: <http://www.dbnl.org>

Pieta van Beek, 'Ardens martyrii desiderium: on the martyrdom of Anna Maria van Schurman (1607-1678)' in: *Intersections*. Ed. Arie Jan Gelderblom. Leiden, 2003. (in druk)

Pieta van Beek, *De eerste studente: Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Utrecht: 2004. (in voorbereiding)

J. van Beverwijck, *Van de Wtnementheyt des Vrouwelijcken Geslachts*. Dordrecht, 1639.

J. van Beverwijck, *Van de Wtnementheyt des Vrouwelijcken Geslachts*. Dordrecht, 1643.

Beyond their Sex: Learned Women of the European Past. Ed. Patricia Labalme. New York-London, 1980.

Charlotta Dorothea Biehl, *Mit ubetydelige Levnets Lob*. Ed. Marianne Alenius. København, 1999.

U. Birch, *Anna Maria van Schurman: Artist, Scholar, Saint*. London- New York, 1909.

l' Abbé Bouillot, *Biographie Ardennoise ou histoire des ardennais*. Paris, 1830.

J.A.H.G.M. Bots, *Republiek der Letteren: ideaal en werkelijkheid*. Amsterdam, 1977.

Gisela Brinker-Gabler, *Deutsche Literatur von Frauen. Vom Mittelalter bis zum Ende des 18. Jahrhundert*. Munich, 1988.

J. Brugman, 'Arabic Scholarship' in: *Leiden University in the Seventeenth Century: An Exchange of Learning*. Ed. Th.H. Lunsingh Scheurleer and G.H.M. Posthumus Meyes. Leiden, 1975:202-215.

A. van Buchell, *Notae Quotidianae*. Ed. J.W.C. van Campen. Utrecht, 1940.

Rosemarie Buikema, 'Windows in a round house: feminist theory' in: *Women's Studies and Culture: a feminist introduction*. London and New Jersey, 1995:3-14

Barbara Bulckaert, 'Vrouw en eruditie: Het *Problema Practicum* van Anna Maria van Schurman (1607-1678)' in: *Festschrift Miscellanea Jean-Pierre vanden Branden*. Brussel, 1995:145-195.

Barbara Bulckaert, 'L'éducation de la femme dans la correspondance d' Anna Maria van Schurman (1607-1678) et André Rivet (1572-1651)' in: *La femme lettrée*. Ed. Michel Bastiaensen. Louvain, 1997:197-209.

Hanneke van Buuren, 'Vergeten vrouwen in de Nederlandse letterkunde vanaf het begin tot 1700' in: *Chrysallis* 6 (1980): 4-44.

Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678). Ed. Mirjam de Baar, Machteld Löwensteyn, Marit Monteiro en A. Agnes Sneller. Dordrecht-Boston-London, 1996.

J. Cloppenburghii, *Theologica opera omnia*. Amstelodami, 1684.

I. Crucii, *Mercurius sive Epistolarum Opus VI libros comprehendens. Accuratus correctum et novis Epistolis*. Amstelodami, 1661.

P. Cunaeus, *Eloquentiae et Juris Romani quondam in Academia Batava Professoris, et Doctorum virorum ad eundem epistolae. Quibus accedit oratio in obitum Bonaventurae Vulcanii. Nun primum editae cura Petri Burmanni*. Leiden, 1725.

Natalie Zemon Davis, *Women on the Margins: Three Seventeenth-century Lives*. Cambridge-London, 1995.

F.E. Deist, *Witnesses to the Old Testament*. Pretoria, 1988.

Deutsche Literatur von Frauen. Ed. Gisela Brinker-Gabler. München, 1988.

P. Dibon, 'L'Université de Leyde et la République des Lettres au 17e siècle' in: *Quaerendo* 5 (1975):4-38.

P. Dibon, 'Communication in the Respublica literaria of the 17th century' in: *Res Publica Litterarum: studies in the classical tradition*. Kansas, 1978:43-55.

A.M.H. Douma, *Anna Maria van Schurman en de studie der vrouw*. Amsterdam, 1924.

Simone Dubois, 'Anna Maria van Schurman. Savante et mystique (1607-1678)' in: *Septentrion: Revue de culture néerlandaise* 13 (1984):26-32.

A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*. Vier delen. Herdruk van 1897-1915. Leiden, 1989.

Caroline van Eck, 'Het eerste Nederlandse feministische traktaat? Anna Maria van Schurmans verhandeling over de geschiktheid van vrouwen voor de wetenschapsbeoefening' in: *Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Ed. Mirjam de Baar et al. Zutphen, 1992:49-60.

Caroline van Eck, 'The First Dutch feminist tract? Anna Maria van Schurman's discussion of women's aptitude for the study of arts and sciences' in: *Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Ed. Mirjam de Baar et al. Dordrecht-Boston-London, 1996:43-54.

Elizabeth Jane Weston: Collected Writings. Selected and Introduced by Donald Cheney and Brenda Hosington. Toronto-Buffalo-London, 2000.

Encyclopedia of Feminist Theories. Ed. Lorraine Code. London and New York, 2000.

Margaret J.M. Ezell, *Writing Women's Literary History*. Baltimore and London, 1993.

Female Scholars: A Tradition of Learned Women before 1800. Ed. J.R. Brink. Montreal, 1980.

The Female Spectator: English Women writers before 1800. Ed. Mary R. Mahl and Helene Koon. London-New York, 1977.

Femmes savantes, savoirs des femmes. Ed. Colette Nativel. Genève, 1999.

Antonia Fraser, *The Weaker Vessel: Woman's lot in seventeenth-century England*. London, 1985.

Mozes Heiman Gans, *Memorboek: platenatlas van het leven der joden in Nederland van de Middeleeuwen tot 1940*. Baarn, 1971.

Geleerde vrouwen: Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis. Ed. Tineke van Loosbroek et al. Nijmegen, 1988.

H.C.M. Ghijsen, 'Anna Maria van Schurman (1607-1678)' in: *De Gids* 90 I (1926):380-402 en II (1926):105-128.

Nelly Gispén-Jouwersma, *Annamarije: fragmenten uit een vrouwenleven (1607-1678)*. Utrecht, 1986.

Elisabeth Gössmann, *Archive für philosophie- und theologiegeschichtliche Frauenforschung*. Teil 1. Das wohlgelehrte Frauenzimmer. Munich, s.a.[1984].

H. Greebe, 'Het testament van A.M. van Schurman' in: *Stemmen voor waarheid en vrede* 15 (1978):501-514.

Gottschalk Eduard Guhrauer, 'Elisabeth, Pfalzgräfin bei Rhein, Äbtissin von Herford' in: *Historische Taschenbuch*. Ed. Friedrich von Raumer. 1 (1850):1-150 en 2 (1851):417-554.

E. Haag, *La France protestante ou vies des protestants français*. 10 vols. Paris, 1849-1859.

J.H. Hartmannus, *Grammatica Aethiopica, D. Joh. Henrici Maji Hebraicae, Chaldaicae, Syriacae atque Samaritanae linguarum institutionibus Harmonica*. Francofurti ad Moenum, 1707.

- Chris L. Heesakkers, 'De Nederlandse muze in Latijns gewaad: de bestudering van de Neolatijnse poëzie uit de Noordelijke Nederlanden' in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (1995):142-162.
- D.C. Hoy, *The Critical Circle: Literature and History in Contemporary Hermeneutics*. Berkeley, 1978.
- C. Huygens, *De gedichten van Constantijn Huygens*. Ed. J.A.Worp. Negen delen. Groningen, 1892-1899.
- C. Huygens, *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687)*. Ed. J.A. Worp. Zes delen. 's-Gravenhage, 1911-1917.
- Marjorie Ilesley, *A Daughter of the Renaissance: Marie le Jars de Gournay*. La Haye, 1960.
- Joyce Irwin, 'Anna Maria van Schurman: from feminism to pietism' in: *Church History* 46 (1977):48-62.
- Joyce Irwin, 'Anna Maria van Schurman: the Star of Utrecht (1607-1678)' in: *Female Scholars: A Tradition of Learned Women before 1800*. Montreal, 1980:68-85.
- Joyce Irwin, 'Learned Woman of Utrecht: Anna Maria van Schurman' in: *Women Writers of the Seventeenth Century*. Ed. Katharina M. Wilson and Frank J. Warnke. Athens, 1989:164-170.
- Joyce Irwin, *Whether a Christian Woman Should Be Educated and Other Writings from Her Intellectual Circle*. Chicago, 1998.

- L. Jacob, 'Elogium erudissimae virginis Annae Mariae a Schurman, Batava' in: *Question Celebre. S'il est necessaire, ou non, que les Filles soient sçavantes*. Paris, 1646:83-98.
- M. Janssonius, 'Anna Maria van Schurman: de ster van Utrecht' in: *Avenue* 19 (1978):179-184.
- W.M.C. Juynboll, *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland*. Utrecht, 1932.
- Margaret L. King, 'Book-lined cells: Women and Humanism in the early Italian Renaissance' in: *Beyond their Sex: Learned Women of the European Past*. Ed. Patricia H. Labalme. New York, 1984:66-90.
- Margaret L. King, *Women of the Renaissance*. Chicago-London, 1991.
- Kissing the Rod: An Anthology of seventeenth-century Women's Verse*. Ed. Germaine Greer et al. London, 1988.
- J. Koopmans, 'Oosterse talen' in: *Christelijke Encyclopedie*. Deel V. Kampen, 1960:302.
- J. Koopmans, 'Semitische talen' in: *Christelijke Encyclopedie*. Deel V. Kampen, 1960:142.
- Anne-Marie Korte, 'Verandering en continuïteit. Over de ommekeer van Anna Maria van Schurman en Mary Daly' in: *Mara. Tijdschrift voor feminisme en theologie* 1 (1987):35-44.
- J.H. Kramers, *De Semietische talen*. Leiden, 1945.

Lay by Your Needles, Ladies, Take the Pen: Writing Women in England, 1500-1700. Ed. Suzanne Trill, Kate Chedgzoy and Melanie Osborne. London-New York-Sydney-Auckland. New York, 1997.

G. Lerner, *The Majority finds its Past: Placing Women in History.* Oxford, 1979.

Lesser Known Women: A Biographical Dictionary. Ed. Beverly E. Golemba. Boulder, 1992.

M.J. van Lieburg, 'Anna Maria van Schurman en de geneeskunde' in: *Spiegel Historiae* 10 (1975): 406-411.

R. Limouzin-Lamothe, 'Marie du Moulin' in: *Dictionnaire de Biographie Française.* Ed. Roman d'Amat et al. Tome douzième. Paris, 1970:253.

S. van der Linde, 'Anna Maria van Schurman en haar Eucleria' in: *Theologia Reformata* 21 (1978):117-145.

Raphael Loewe, 'Hebrew linguistics' in: R.H. Robins, *A Short History of Linguistics.* London - New York, 1994:98.

J. Lydius, *Vrolicke uren des doodts ofte der wysen vermaeck.* Dordrecht, 1640.

Maaïke Meijer, 'A Manual for Self-Defence: Feminist Literary Theory' in: *Women's Studies and Culture: a Feminist Introduction.* Ed. Rosemarie Buikema and Anneke Smelik. London and New Jersey, 1995: 26-39.

I. Maclean, *Women Triumphant: Feminism in French Literature 1610-1652.* Oxford, 1977.

[Bathsua Makin], *An Essay to Revive the Antient Education for Gentle Women*. London, 1673.

Marita Matthijsen, *Naar de letter: Handboek editiewetenschap*. Assen, 1995.

Met en zonder lauwerkrans: schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar. Ed. Riet Schenkeveld-van der Dussen et al. Amsterdam, 1997.

J. Mollerus, *Cimbria literata sive scriptorum ducatis utriusque slesvicensis et holsatici*. Hafniae, 1744.

J.C. de Moor, 'Schriftsystemen en niet-bijbelse talen' in: *Bijbels Handboek*. Deel I. Ed. Beek et al. Kampen, 1981:113-172.

Cornelia Niekus Moore, 'Anna Maria van Schurman (1607-1678)' in: *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 11 (1990):25-32.

H.J.M. Nellen, 'De Vitae Termino: An Epistolary Survey by Johan van Beverwijck (1632-1639)' in: *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis. Proceedings of the Eight International Congress of Neo-Latin Studies*. Ed. Ann Moss et al. Medieval and Renaissance texts and studies. Vol. 120. New York, 1992:731-740.

R.M. Nepveu, 'Anna Maria van Schürman: een begenadigde vrouw die de eenvoud verkoos' in: *Oud-Utrecht* 51 (1978):61-64.

C.A. de Niet, 'Voetius en de literatuur' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 19 (1995):26.

C.A. de Niet, *Gisbertus Voetius' De Praktijk der Godzaligheid*. Twee delen. Utrecht, 1996.

Ruth Nilsson, 'Lärda kvinnor i Sverige' in: *Litteratur Og Lærdom*. Dansk-svenske nylatindage april 1985. Ed. Marianne Alenius og Peter Zeeberg. København, 1987:49-56.

The Norton Anthology of Literature by Women: The Tradition in English. Ed. Sandra M. Gilbert and Susan Gubar. New York-London, 1985.

A.G. van Opstal, *André Rivet, een invloedrijk Hugenoet aan het Hof van Frederik Hendrik*. Harderwijk, 1937.

Irenaeus Poimenander, *Absaloms- Hayr of Discours, daerinne ondersocht wordt wat daer te houden zy van de wilde vliegende Hayr-trossen off afhingende hayr-locken die in onse tijd van allerley Mans ende Vrouws-persoonen soo veyl ende sonder achterdencken gedragen worden: gestelt in manier van tsamenprekinge/tusschen Absalom, Timotheus, Drusilla ende Priscilla*. Dordrecht, 1643.

Franz Praetorius, *Aethiopische Grammatik mit Paradigmen, Litteratur, Chrestomathie und Glossar*. New York, 1955.

Bernard Quilliet, *Christina van Zweden: Een uitzonderlijk vorst*. Schote, 1987.

Brita Rang, "'Een maeght kan eerbaer zijn en niet te min geleerd": Discussies over vrouwen, wetenschap en studie in de 17de en 18de eeuw' in: *Comenius* 6 (1986):272-291.

Brita Rang, 'Geleerde vrouwen van alle eeuwen ende volckeren, zelfs oock by de barbarische Scythen': de catalogi van geleerde vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw' in: *Geleerde vrouwen. Negende jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Nijmegen, 1990:36-64.

Brita Rang, 'Een sonderlingen geest': De geleerde Anna Maria van Schurman' in: *Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Ed. Mirjam de Baar et al. Zutphen, 1992:29-47.

Peter T. van Rooden, *Theology, Biblical Scholarship and Rabbinical Studies in the Seventeenth Century: Constantijn L' Empereur (1591-1648) Professor of Hebrew and Theology at Leiden*. Leiden: Brill, 1989.

Angela Roothaan en Caroline van Eck, 'Anna Maria van Schurman's verhouding tot de wetenschap in haar vroege en late werk' in: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 82 (1990):194-211.

Angela Roothaan, *Kritiek op het antropocentrisme: de rol van ethiek bij Van Schurman en Spinoza*. Delft, 1991.

Angela Roothaan, 'Anna Maria van Schurmans hervorming van de wijsbegeerte' in: *Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Ed. Mirjam de Baar et al. Zutphen, 1992:109-121.

Angela Roothaan, 'Anna Maria van Schurman's reformation of philosophy' in: *Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Ed. Mirjam de Baar et al. Dordrecht- Boston-London, 1996:103-116.

Angela Roothaan en Renée ter Haar, *Verhandeling over de aanleg van vrouwen tot de wetenschap*. Groningen, 1996.

J. Revius, *Overyssele sangen en dichten. Deel I. Het epos der Godsgeschiedenis*. Ed. W.A.P. Smit. Amsterdam, 1930.

Ann Saunders, 'Bathsua Reginald Makin (1600-1675?)' in: *Women Writing Latin*. Ed. L. Churchill et al. Volume 3. New York, 2002:247-269.

T.J. Saxby, *The Quest for the New Jerusalem: Jean de Labadie and the Labadists 1610-1744*. Dordrecht-Boston-Lancaster, 1987.

Erica Scheenstra, 'Over de 'goede keuze' van Anna Maria van Schurman' in: *Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Ed. Mirjam de Baar et al. Zutphen, 1992:123-137.

Erica Scheenstra, 'On Anna Maria van Schurman's right choice' in: *Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Ed. Mirjam de Baar et al. Dordrecht-Boston-London, 1996:117-131.

M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, 'De vrouwelijke blik: Nederlandse dichtersessen van de Gouden Eeuw' in: *De vrouw in de Renaissance*. Ed. Arie-Jan Gelderblom en Harald Hendrix. Amsterdam, 1994:11-27.

M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, 'Door eenen vrouwelijken blik' in: *Dietsche Warande en Belfort* 140 (1996):25-36.

Friedrich Schleiermacher, *Hermeneutics: the Handwritten Manuscripts*. Ed. Heinz Kimmerle. Atlanta, 1986.

Robin Schott, 'Whose home is it anyway? A feminist response to Gadamer's Hermeneutics' in: *Gadamer and Hermeneutics*. Ed. Hugh J. Silverman. New York and London, 1991: 202-209.

A. Schoors, 'Studie van de Oosterse talen' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Ed. D.P. Blok et al. Deel 7. Haarlem 1980:338-341.

G.D.J. Schotel, *Letter- en oudheidkundige avondstonden*. Dordrecht, 1841.

G.D.J. Schotel, *Anna Maria van Schurman*. 's-Hertogenbosch, 1853.

Gary Schwartz, *Rembrandt: zijn leven, zijn schilderijen*. Maarssen, 1984.

Robert Silverberg, *The Realm of Prester John*. London, 2001.

Ingrid A.R. de Smet, 'In the name of the father': Feminist Voices in the Republic of Letters (A.Tarabotti, A.M. van Schurman, and M. de Gournay)' in: *La femme lettrée*. Ed. M. Bastiaensen. Louvain, 1997:178-196.

A. Agnes Sneller, 'Indien zij een man geweest was...: Anna Maria van Schurman in het sociaal-literaire leven van haar tijd' in: *Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Ed. Mirjam de Baar et al. Zutphen, 1992:139-157.

A. Agnes Sneller, 'Een geleerde vrouw: Anna Maria van Schurman (1607-1678) als literaire persoon' in: *Literatuur* (1993):321-328.

A. Agnes Sneller, 'Heeft dan die Schuurmans haar eerste yver afgelegd?' Over de 'goede keuze' van Anna Maria van Schurman' in: *Identiteit en tolerantie: Nederlandse filosofen aan het begin van de nieuwe tijd*. Ed. H.E.S. Woldring. Baarn, 1995:117-135.

A. Agnes Sneller, 'If she had been a man...': Anna Maria van Schurman in the social and literary life of her age' in: *Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Ed. Mirjam de Baar et al. Dordrecht-Boston-London, 1996:133-149. (=1996a)

A. Agnes Sneller, *Met man en macht: analyse en interpretatie van teksten van en over vrouwen in de vroegmoderne tijd*. Kampen, 1996. (=1996b)

- A. Agnes Sneller, 'Indien zij een man geweest was...: Anna Maria van Schurman in het sociaal-literaire leven van haar tijd' in: *Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Ed. Mirjam de Baar et al. Zutphen, 1992:139-157.
- A. Agnes Sneller, 'If she had been a man...': Anna Maria van Schurman in the social and literary life of her age' in: *Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Ed. Mirjam de Baar et al. Dordrecht-Boston-London, 1996:133-149. (=1996a)
- A. Agnes Sneller, *Met man en macht: analyse en interpretatie van teksten van en over vrouwen in de vroegmoderne tijd*. Kampen, 1996. (=1996b)
- M. Spies, 'Charlotte de Huybert en het gelijk: de geleerde en werkende vrouw in de zeventiende eeuw' in: *Literatuur* 3 (1986):339-350.
- M. Spies, 'Het vrouwelijk aandeel' in: *Nederlandse literatuur: een geschiedenis*. Ed. M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. Groningen, 1993:282-287.
- Katlijne Van der Stighelen, 'Anna Maria van Schurman' die de wetenschap had met eenen diamant op het glas geestig te schrijven' in: *Antiek* 19 (1985):513-523.
- Katlijne Van der Stighelen, ' Een pastelportretten-kwartet: Anna Maria van Schurmans primeur in de Nederlandse kunstgeschiedenis' in: *It Beaken* 47 (1985):25-39.
- Katlijne Van der Stighelen, 'Portretjes in 'Spaens loot' van de hand van Anna Maria van Schurman, in: *De Zeventiende Eeuw* 2 (1986):27-44. (=1986a)
- Katlijne Van der Stighelen, 'Anna Maria van Schurman (1607-1678) als kalligrafe' in: *De Gulden Passer* 64 (1986):61-82.(=1986b)

Katlijne Van der Stighelen, 'Anna Maria van Schurman (1608-1678) 'kan syde bloemen ende diergelycke naer het leven borduren' in: *Artes Textiles* 11 (1986):149-160. (=1986c)

Katlijne Van der Stighelen, *Anna Maria van Schurman of "Hoe hooge dat een maeght kan in de konsten stijgen"*. Leuven, 1987. (=1987a)

Katlijne Van der Stighelen, 'Constantijn Huygens en Anna Maria van Schurman: veel werk, weinig weerwerk' in: *De Zeventiende Eeuw* 3 (1987):143-145. (=1987b)

Katlijne Van der Stighelen, 'Et ses artistes mains (...): de kunstzinnigheid van Anna Maria van Schurman' in: *Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Ed. Mirjam de Baar et al. Zutphen 1992:61-74.

Katlijne Van der Stighelen, 'Et ses artistes mains...: the art of Anna Maria van Schurman' in: *Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Ed. Mirjam de Baar et al. Dordrecht-Boston-London, 1996:55-68. (=1996a)

Katlijne Van der Stighelen, 'Een vrouw en haar spiegel: van zelfportret naar zelfbeeld' in: *Dietsche Warande en Belfort* 140 (1996):10-23. (=1996b)

Katlijne Van der Stighelen, 'Anna Maria van Schurman (1607-1678) als kalligrafe' in: *De Gulden Passer* 64 (1986):61-82.

Katlijne Van der Stighelen, *Anna Maria van Schurman of "Hoe hooge dat een maeght kan in de konsten stijgen"*. Leuven, 1987.

Ton van Strien en Els Stronks, *Het hart naar boven: religieuze poëzie uit de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1999.

Birgitte Thott, *Lucii Annaei Senecae den Vitberømte oc Nafnkundige Philosophi elle Viszdoms Elskeris Skrifter, som om Sæderne oc et Skickeligt Lefnit handler, oc med bestandighed i medgang oc modgang det at fremdrage underviser. Af samme authore paa Latine skrefvit. Nu paa voris Dankse maal ofversat af den sin næste dermed at tiene begierer trolig*. Sorø, 1658.

P. Tschackert, *Anna Maria von Schürmann, der Stern von Utrecht, die Jüngerin Labadies*. Gotha, 1876.

S. Verwey, 'Anna Maria van Schurman' in: *De recensent ook der recensenten* 20 (1827):445-466.

L.H. Vilsker, *Manuel d'Araméen Samaritain*. Traduit du russe par J. Margain. Documents, etudes, et repertoires. Edition du centre national de la recherche scientifique. Paris, 1981.

J. Voisine, 'Un astre éclipsé: Anna Maria van Schurman (1607-1678)' in: *Etudes Germaniques* 27 (1972):501-531.

Gisbertus Voetius, *Sermoen van de nutticheyt der academien ende scholen*. Utrecht, 1636.

Gisbertus Voetius, *Selectarum disputationum theologicarum*. Pars secunda. Ultrajecti, 1655.

Gisbertus Voetius, *De praktijk der godzaligheid*. Ed. C.A. de Niet. Twee delen. Utrecht, 1996.

Gisbertus Voetius, *Inaugurele rede over Godzaligheid te verbinden met de wetenschap*. Ed. A. de Groot. Kampen, 1978.

[Voetius] *Pars Prior Bibliothecae Variorum et Insignium Librorum Theologicorum et Miscellanorum, Reverendi et Celeberrimi Viri D. Gisbert Voetii dum viveret in Academia et Ecclesia Ultrajectina Professoris et Pastoris fidelissimi*. Ultrajecti, 1677.

[Voetius] *Pars Posterior Bibliothecae Variorum et Insignium Librorum Theologicorum et Miscellanorum, Reverendi et Celeberrimi Viri D. Gisbert Voetii dum viveret in Academia et Ecclesia Ultrajectina Professoris et Pastoris fidelissimi*. Ultrajecti, 1679.

De vrouw in de Renaissance. Ed. Arie-Jan Gelderblom en Harald Hendrix. Amsterdam, 1994.

J. Voisine, 'Un astre éclipse: Anna Maria van Schurman (1607-1678) in: *Etudes Germaniques* 27 (1972): 501-531.

Jan Van der Waals 'Wankelend wereldbeeld: onderzoek naar taal, geloof en tijd in rariteitenkabinetten' in: *De wereld binnen handbereik: Nederlandse kunst- en rariteiten kabinetten*. Ed. Ellinoor Bergvelt en Renée Kistemaker. Zwolle, 1992:135-152.

Wilfred G.E. Watson, *Traditional Techniques in Classical Hebrew Verse*. Sheffield, 1994.

H.E. Weijers, 'Iets over Job Ludolf, den beroemden beoefenaar der Ethiopische Letterkunde en geschiedenis ter gelegenheid der uitgave en vertaling van twee door hem opgestelde Ethiopische Brieven' in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis* 9 (1838):389-472.

Dieuwke Winsemius, 'Anna Maria van Schurman in Wieuwerd' in: *It Beaken* 38 (1976):50-56.

Dieuwke Winsemius, *Het grote geheim van Anna Maria van Schuurman*. Kampen, s.a.
[1978].(=1978a)

Dieuwke Winsemius, *Anna Maria van Schuurman 1607-1678*. S.l. s.a.[1978]. (=1998b)

Dieuwke Winsemius, *Anna Maria van Schuurman, libbensskets*. Franeker, 1978.
(=1998c)

Women and literature in Britain, 1500-1700. Ed. Helen Wilcox. Cambridge, 1998.

Women's Studies and Culture: a Feminist Interpretation. Ed. Rosemarie Buikema and
Anneke Smelik. London and New Jersey, 1995.

Irene E. Zwiép in: 'The Unbearable Lightness of Hebrew. Didactic trends in
seventeenth-century Dutch grammars of Biblical Hebrew' in: *Five Hundred Years of
Foreign Language Teaching in the Netherlands 1450-1950*. Ed. Jan Noordegraaf en
Frank Vonk. Amsterdam, 1993.

11. Lijst van illustraties

1. Zelfportret van Van Schurman	24
2. Stamboom van oud-oosterse talen	37
3. Stamboom van het Aramees	38
4. Portret van Gijsbertus Voetius	46
5. Portret van Johannes Leusden	57
6. Hebreeuwse brief van Johannes Leusden	58
7. Hebreeuwse brief aan Andreas Rivet	62
8. Hebreeuwse brief aan Gijsbertus Voetius	64
9. Hebreeuwse brief aan Dorothea Moore	66
10. Hebreeuws gedicht	72
11. Nederlands gedicht	73
12. Ethiopisch alfabet	87
13. Polyglotte schrijfproef	93
14. Hebreeuwse brief van Marie du Moulin	98
15. Polyglotte schrijfproef	108
16. Tetrastichon in het Perzisch en Nederlands	109
17. Alumbijdrage	110
18. Polyglotte schrijfproef	111
19. Alumbijdrage	112
20. Alumbijdrage	113
21. Alumbijdrage	114
22. Polyglotte schrijfproef	115

Bijlagen

Bijlage 12.1

Verwijzingen naar oud-oosterse talen in haar geschriften

Handschriften

In brief aan Rivet British Library.

In brief aan Rivet KB 133 B8 nr. 43.

Van Schurman 1641 (*Dissertatio*): 69, 86, 88, 98, 99.

Van Schurman 1652 (*Opuscula*)³⁰⁸ : 8, 10, 14, 69, 82, 98, 148, 153-154, 159, 262, 284, 299, 324, 338.

Van Schurman 1673 (*Eukleria*): 40.

³⁰⁸ Zie voor de *Opuscula* ook <http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/opus/seite 10. html. etc.>

Bijlage 12.2 Inventaris van teksten in oud-oosterse talen op polyglotte schoonschriften en bijdragen voor *alba amicorum*.³⁰⁹

1. Bijdrage voor het *album amicorum* van Philippus de Glarges 1636.³¹⁰
2. Bijdrage voor het album van Ernestus Brinck 6 oktober 1637.³¹¹
3. Bijdrage voor het album van Johannes Fredericus Gronovius 1638.³¹²
4. Bijdrage voor het album van Jacobus Alting. Id. Jul. 1639.³¹³
5. Bijdrage voor het album van Johan van de Poele: 1646.³¹⁴
6. Bijdrage voor het album van Jacobus Heyblocq.³¹⁵
7. Bijdrage voor het album van Johannis Honing.³¹⁶
8. Bijdrage voor het album van Abraham de Zadeler.³¹⁷
9. Bijdrage voor het album van Johannes Voet.³¹⁸
10. Bijdrage voor het album van NN.³¹⁹
11. Bijdrage voor het album van Otto Zaunschliefer.³²⁰
12. Bijdrage voor het album van Johannes Zaunschliefer. ca. 1655.³²¹
13. Bijdrage voor het album van Nicolas Chevalier.³²²
14. Bijdrage voor het album van Carel Martens 1634.³²³
15. Bijdrage voor het album van Johannes Schweling 1669.³²⁴
16. Bijdrage voor het album van Arnoldus Coerman.³²⁵
17. Polyglotte bladzijde 1663.³²⁶
18. Polyglotte bladzijde.³²⁷
19. Polyglotte bladzijde.³²⁸

³⁰⁹ Van der Stighelen 1987:223-226.

³¹⁰ Van der Stighelen 1987: 223; Londen, The British Library.

³¹¹ Van der Stighelen 1987:275; Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 133 M87.

³¹² Van der Stighelen 1987:275; Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 130 E 32 f.37r.

³¹³ Van der Stighelen 1987:275; Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 131 H21.

³¹⁴ Van der Stighelen 1987:275.

³¹⁵ Van der Stighelen 1987:275; Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 131 H 26 f. 264-265.

³¹⁶ Van der Stighelen 1987:276; Koninklijke Bibliotheek 76 J 34, f.9.

³¹⁷ Van der Stighelen 1987:276; Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 131 E 4 f. 106r.

³¹⁸ Douma 1924: 86.

³¹⁹ Universiteit van Amsterdam; Douma 1924:85.

³²⁰ Van der Stighelen 1987:276.

³²¹ Van der Stighelen 1987:276. Amsterdam, UB Hss Nr. XXC27.

³²² Koninklijke Bibliotheek 134 B 1 f 7r.

³²³ Utrechts Gemeente archief.

³²⁴ UB Bazel.

³²⁵ Gemeente archief Nijmegen, Magazijnlijst collectie Smetius Pater, nr. 7, p. 94.

³²⁶ t Coopmanshûs, Franeker, 16 juli 1663.

³²⁷ Koninklijke Bibliotheek B 121 D 2/29 p.II.

20. Polyglotte bladzijde.³²⁹
21. Ingelijste Hebreeuwse tekst met Griekse lijfspreuk.³³⁰
22. Ingelijste Arabische tekst.³³¹
23. Tetrastichon in het Perzisch en Nederlands.³³²
24. Polyglotte bladzijde.³³³
25. Bijdrage voor het album van Smetius jr.³³⁴

³²⁸ Utrechts Gemeente Archief. Cat. 2965.

³²⁹ Zutphens Archief.

³³⁰ Van der Stighelen 1987:277; 't Coopmanshûs, Franeker.

³³¹ Van der Stighelen 1987:275; 't Coopmanshûs, Franeker.

³³² Koninklijke Bibliotheek, Hs. 133 B8, nr. 75.

³³³ UB Utrecht, Hss 8* F. 19.2

³³⁴ Gemeente Archief Nijmegen.

Bijlage 12.3

Voetius's bibliotheek wat betref oud-oosterse talen (selectie)³³⁵

overgenomen uit: *Pars Prior Bibliothecae Variorum et Insignium Librorum Theologicorum et Miscellaneorum, Reverendi et Celeberrimi Viri D. Gisbert Voetii, dum viveret in Academia et Ecclesia Ultrajectina Professoris et Pastoris fidelissimi* [...].

Ultrajecti: Guilielmum Clerck, 1677; *Pars Posterior Bibliothecae Variorum et Insignium Librorum Theologicorum et Miscellaneorum, Reverendi et Celeberrimi Viri D. Gisbert Voetii, dum viveret in Academia et Ecclesia Ultrajectina Professoris et Pastoris fidelissimi*. [...]. Ultrajecti: Guilielmum Clerck, 1679.

Libri Theologici in Folio

2. Biblia Hebraica et Chaldaica, cum comment. Rabb. Buxtorfii. 2 vol.
3. Buxtorfii Tiberias sive comment. Masorethicus triplex &c.
4. Concordantiae Biblior. Hebraic. *Basileae apud Frobenium* 1581.
- 10b. Decapla in Psalm. ex. decem linguis, cum specim. ling. Kopticae Persicae etc.
30. Pagnini Thesaurus ling. Sanct. *Lugd.* 1575.
31. Lexicon Hebraic et Chaldaic. Phil. de Aquino.
32. Lexicon Pentaglott. Hebr. Chald. Syriac. Thalmudico-Rabbin. et Arab. etc. Schindleri. *Hanov.* 1612
33. Leonardi Marii Comment. in Pentateuch. *Colon.*
35. Grotius in Nov. Testam. et de Verit. Relig. Christ. 3 vol. *Amsterd. apud Blauw* 1641.
40. Quatuor Euangelistae Arabice et Latine cum figuris. *Romae ex Typogr. Mediceâ.* 1619.
44. Caponis à Porrectâ in Pentateuchum. *Vonet. apud Salter.* 1590.
45. Mercerus in Genesin. *Geneva apud Berjon.* 1598.
100. Stephanus Menochius de Republica Hebraeorum. *Paris.* 1648.
127. Talmud Judaeorum. *Amstelodami.* 9 vol.
132. Joh. Buxtorfii Lexicon Chaldaicum Thalmudicum et Rabbinicum. *Basileae* 1639.

³³⁵ Selectie: ik heb bijvoorbeeld de vele bijbelverklaringen en bijbelcommentaren, concordanties in het Nederlands, Engels, Latijn, etc. hier niet opgenomen.

134. Golii Lexicon Arabico-Latinum. *Lugd. Bat.* 1653.
140. Reuchlini Lexicon Hebraicum et in Grammat. Hebrae. Comment. cum augmento Munsteri. *Basil.*
142. Quatuor Euangelia Persice et Lat. per Abrah. Whelocum. *Londini.* 1657.

Libri Theologici in Quarto

1. Kircheri Concordantiae. V.T. Graecae, Hebraeis vocibus respondentes.
2 vol. *Francof.* 1607.
5. Duodecim Prophetae cum Commentariis Rabbi David Kimchi et Not. Vatabli. *Typ. Regiis.* 1539.
8. Psalmi Davidis Syriace cum Latin. versione Erpenii. *Lugd. Bat.* 1625.
9. N. Testamentum Syriacum, cum Notationibus Martini Trostii 1621.
10. Nusteri Nov. Testam. Harmonicum Ebraeice Graece Latine et Germanice. *Amstelodami apud Walschart.* 1615.
92b. Drusii ad voces Heb. Nov. T. Comment.
93. Erpenii Grammatica Arabica.
106. Drusius in Pentateuchum, Josuam, Judicum, 1 Sam. *Franek.* 1617.
107. Drusius in Nov. Test. *Franek.* 1612.
108. Drusius in Prophetas minores. *Amstelod.* 1627.
109. Drusius in 1 Macchabaeor. Alberici Gentilis disp. ad 1 Macchab.
109b. Drusii Opuscula quae ad Gramm. spectant.
116. Erpenii Pentateuchus Mosis Arabice *Lugd. Batav.* 1622.
118. L. de Dieu Apocalypsis Syr. *Lugd. Bat. apud Elzev.* 1627.
126. Leusdeni Philologus Hebraeus. *Ultrajecti* 1656.
128. Leusdeni Philologus Hebraeo-Graecus generalis. *Ultraject.* 1670.
129. Jachiadae paraphrasis in Dan. cum versione et not. Const. l' Empereur.
120. Joh. Buxtorfii Exercitationes ad Hist. arcae Foederis, ignis sacri, Urim & Thummim, Mannae, Petrae in deserto, Serpentis Aenei &c. *Basileae* 1659.
132. Abarbanel in Danielelem. 1647.
150. Hulsii authentia absoluta textus Hebraei. *Roterod. apud Leers* 1662.
153. Hebraismus facilitati et integrati suae restitutus a Matthia Wasmuth. *Kiloni* 1659.

162. Hottingeri leges Hebraeorum. *Tiguri* 1651.
163. Hottingeri Dissertationum Theologico-Philologicarum fasciculus de resurrectione mortuorum, de votis Ecclesiae visibilis etc. *Heidelbergae* 1660.
164. Hottingeri Historia Orientalis. *Tiguri* 1651.
165. Hottingeri Historia Creationis. *Heidelb.* 1659.
166. Ejusdem Enneas Dissertationum Philologico-Theologicarum Heidelbergensium etc. *Tiguri.* 1662.
167. Hottingeri ejusdem usus linguarum Orientalium in rebus Sacris. *Heidelb.* 1658.
168. Ejusdem Bibliotheca Orientalis *Heidelb.* 1658.
169. Ejusdem Thesaurus Philologicus. *Tiguri.* 1659.
170. Gentii Historia Judaica. *Amstel.* 1651.
171. G. Henrici Vorstii Chronologia Sacra-profana. *Lugd. Bat.* 1644.
172. Maimonidis doctor perplexorum cum versione Lat. Buxtorfii. *Basilea* 1629.
173. Joh. Buxtorfii liber Cosri cum Versione Lat. *Basil.* 1660.
174. Ejusdem Dissertationes Philologico-Theologicae de linguae Hebraeae origine et antiquitate, de ejus confusione et propagatione etc. *Basil.* 1662.
175. Menasseh Ben Israël Conciliator. *Amstel.* 1633.
176. Crincsii discursus de confusione linguarum. *Noriberga* 1629.
195. Maimonides Constitutionis de fundamentis legis, cum versione Lat. & Not. Guil. Vorstii. Additus Abbravanel de fidei capite. *Amstelod.* 1638.
198. Eberti Electa Hebraea 750. e libro Rabbin. Miblichar Happheninim, cum vers. Lat. et Not. *Francof. ad Od.* 1630.
200. Tractat. Talmud. Schabbath cum comment. Maimonidis et Bartenosae, cum vers. Lat. et Not. Sebast. Schmidt et Carpzovii. *Lipsiae* 1661.
201. Maimonidis porta Mosis, cum Commentariis Pocockii. *Oxon.* 1655.
205. Jezirah cum Comment. Rabbi Abraham et cum vers. Lat. et Commentar. Rittangelii. *Amstelodami* 1642.
214. Sanhedrin et Maccoth cum versione Lat. et Comment. Joan Cock. *Amsterodami* 1629.
215. Thalmudis Babylonici Codex Middoth, cum versione et Commentariis Constant l' Empereur. *Lugd. Bat.* 1630.

216. Clavis Talmudica Latine reddita per l' Empereur cum Dissertat. *Lugd. Bat.* 1634.
217. Nizachon Rabbi Lipmanni cum Apologia Hackspan. *Noribergae* 1644.
219. De Legibus Ebraeorum forensibus, cum versione et Commentar. l' Empereur. *Lugd. Bat.* 1637.
222. Pirke Abhot capitula patrum.
241. Hottingeri Exercitatio. Antimoritiana et Epitoma Chronici Samaritani. *Tiguri* 1644.
245. David Cohen de Lara convenientia Voc. Rabbin. Cum Graecis et aliis Ling. Europ. *Amstelod.* 1638.
263. Eutychie Alexandrinae Eccles. origines ex Arabico cum versione & Commentar. Joann. Seldeni. *Londini* 1642.
302. Waserus de antiquis numis Hebraeorum, Chaldaeorum et Syrorum cum figur. *Tiguri* 1605.
324. Arnoldi Bootii animadversiones sacrae ad textum Hebraicum Vet. Test. *Londini* 1644.
325. Morini Exercitationes Ecclesiasticae in utrumque Samaritanorum Pentateuchum. *Paris.* 1631.

Libri Theologici in Octavo

21. Josippus de Bello Judaico, et alii tractatus Heb. et Lat. *Basileae.*
65. Doctrina Christiana Arab. et Lat. *Parisiis typis Regiis.* 1535.
66. Doctrina Christiana Bellarmini in ling. Arab. versa per Victorium Scialac et Gabrielem Sionitam.
124. Catechesis Heb. Graec. Lat. *Lugd. Batav.* apud Plantin.
142. J. Drusii Observationes Sacrae.
147. J. Drusii responsio ad Serarium de tribus Sectis Judaeorum. item Josephi Scaligeri Elenchus Trihaeresii N. Serarii.
154. Carolus Sigonius de republica Hebraeorum.
186. Joh. Leusden Onomasticum Sacrum.
192. Lexicon Hebraicum Buxtorfii. *Lond.* 1646.
193. Cartwrighti Electa Thargumico-Rabbinica, sive annotationes in Exodum. *Lond.* 1653.

200. Cartwrighti Electa Thargumico-Rabbinica, sive annotationes in Genesin. *Lond.* 1648.
201. Evang. Matthaei Heb. cum Lat. versione Munsteri. item Epist. ad Hebraeos, Heb. et Lat. *Basil.*
202. Psalmi cum translationibus quator et Paraphrasibus duabus.
206. Interpretatio Chaldaica Pentateuchi.
207. Amamae Gramm. Hebraea.
208. Leusdeni Schola Syriaca cum dissertatione de Literis et Lingua Samaritanorum..
209. Fr. Junii Grammatica Hebraea.
210. Erpenii Gramm. Hebraea.
211. Martini Gramm. Heb. cum notis Coddae. *apud Plantin.*
212. Erpenii Rudimenta linguae Arab. et ejusdem praxis Grammatica et consilium de studio Arabico feliciter instituendo.
213. Warnerus de vitae termino ex Arabum et Persarum scriptis.
214. Hendr. Diest Gramm. Hebr. Cum rudimentis linguae Chald. et Syriacae.
222. Angelus Caninius de locis S. Scripturae Hebraicis.
229. Cunaeus de Republica Hebraeorum. *Lugd. Bat.* 1617.
265. Psalmi, cum Comm. Davidis Kimchi Hebr.
293. Biblia Hebraica, notis Hebraicis et Lemmatibus Lat. illustrata a Joh. Leusden. *Amstel apud Athiam* 1667.
308. Buxtorfius de abbreviaturis Hebraicis. item Bibliotheca Rabbinica. *Basil.* 1640.
315. J. Leusden Joël & Obadiah Illustrati.
334. M. Martini incisio Capitalium nervorum Balth. Mentzeri contra A. Sadeelis libellum de veritate naturae humanae Jesu Christi.
344. Hottingeri analecta historico-Theologica, necessitate reformationis superiori seculo institutae, de Bibliis regiis: Jubilaeo, terraemotibus, usu linguae Hebraeae, et Arabicae etc.
350. Abrabanielis et R. Mosis Alschechi Comment. in Esariae Prophetiam 30 cum additamento R. Simeon. cum notis Constantini I' Empereur. *Lugd. Bat. apud Elzev.* 1631.
358. Archaiologia Orientalis, exhibens Compendium Theatri Orientalis, et topographiam Ecclesiasticam Orientalem. Authore Henr. Hottinger.

Libri theologici in duodecimi et decimo sexto

- 35. Menasseh Ben Israel De Terminis Vitae.
- 45. Ravii Praefatio in Manuale Concordantiarum Ebraeo-Chaldaearum.
- 67. Buxdorfii Synagoga Judaica.
- 101. Bertramus de Republica Judaeorum cum Comment. Const. I' Empereur.
- 130. Biblia Hebraica.
- 142. Psalmi Heb. *Amstel apud Athiam*.
- 143. Liber Psalmorum edente Joh. Leusden.
- 146. Leusdeni Compendium Biblicum Vet. Test.
- 147. Leusdeni Hebraeus Psalm-Boeck met de Nieuwe Nederlandsche Oversettinge.
- 148. Leusdeni Manuale Hebraicum et Chaldaicum cum Versione Latina et Belgica.

Libri Miscellanei in Quarto.

- 9. Geographia Nubiensis ex Arabico in Latinum versa à Gabriele Sionita. *Paris apud Blageart*. 1619.
- 37. Epist. Pauli ad Galatas, item sex primaria Capita Christianae Religionis Arab. Item Compendium Grammatices Arab. Authore Ruthgero Spey cum ejusdem interpretatione Lat. Heidelberg.
- 38. Munsteri Calendarium Hebraicum. Ejusdem Grammatica Chaldaica *Basil apud Frob*. 1627.

Libri Miscellanei in Octavo

- 24. Buxtorfi Thesaurus Grammaticus Linguae Sanctae cum M.S. Marginalibus.
- 63. Annae Mariae a Schurman Opuscula.
- 64. Hottingeri Cippi Hebraici. Idem de nummis Orientalium.
- 67. Stanislai Grsepsii de Siclo et Talento Hebraico, et de Mensuris et Ponderibus Hebraicis. *Antv. Plant*. 1568.
- 76. Buxtorfi Florilegium Hebraicum.

Pars Posterior

Libri Theologici in Folio

99. Historia saracenicæ seu de rebus gestis Muslimorum, arabice et latine ex recensione Erpenii; et Roderici Ximinez Historia Arabum *Lugd. Bat.* 1625.
100. Arba turim: liber ritualis et juridicus, Hebraice *Hanovae.*
101. Mischna cum Commentariis Rambam et Bartenora Hebraice, *Venetiis.*
103. Biblia sacra ex recensione Andreae Osiandri, cum glossis *Francofurti.*
104. Joh. Seldenus de successione Ebraeorum in bona defuncti. Idem de successione in pontificatum Ebraeorum. *Londini* 1636.
105. Biblia. Hebraica cum translatione Latina Sebast. Munsteri *Basileae.* 1534.
106. Abarbanel in Prophetas posteriores. *Hebraice. Amstelodami.*
107. Jad chasaka Maimonidis pars tertia, *Hebraice.*
135. Josephus Hebraicus cum versione Lat. et not. Sebastiane Munsteri.
160. Mercerus in Jobum, Proverbia, Ecclesiastem & Canticum Canticorum.
161. Idem in quinque priores Prophetas. Quibus adjuncti sunt etiam hebraeorum commentarii.

Libri Theologici in Quarto

- 52b. Johannes Acronius de nomine Elohim Jacobus Marinus de Messia contra Judaeos.
75. Athanasii Kircheri prodromus coptus sive Aegyptiacus.
76. Ohel moed Est liber continens Synonyma Hebraica. *Hebraice. Venetiis.*
77. Jacobi Usserii Armachani syntagma de Graeca septuaginta interpretum versione et liber Ester editione origenica Graeca vetere.
78. Liber oculorum Abraham. Hebraice. *Amstel.*
80. Liber convocationum sanctitatis. Hebraice. *Venetiis.*
81. Liber ordinis diei. Hebraice. *Venetiis.*
82. Danielis Fessellii adversariorum sacrorum libri.
83. Historia Christi Persice et latine, cum animadversionibus Ludovici de Dieu. Rudimenta Linguae Persicae Ludovici de Dieu.

85. Historia compendiosa Dynastiarum Gregorii Abul Pharajio Arabice, Latine versa ab Eduardo Pocockio. *Oxoniae*. 1663.
86. Eutychiei Patriarchae Alexandrini annales Arabice et Latine Eduardo Pocockio interprete. *Oxoniae*. 1658.
158. Warneri Compend. Historicum de Sententia Muhammedanorum de Christo &c.
161. Hoseas Propheta Hebraice et Chaldaice cum duplici versione latine. Et comment. Haebraicis Judaeorum ac not. Guil. Coddae.
211. Joh. Ligthfooti Horae Hebraicae et Thalmudicae.
212. Arnold. Bootius de Authentia text. Hebraice contra Capellum.
214. Guadagnoli pro Christianae Religione responsio contra Achmed Alabedin. Arabice.
215. Vorstius de Hebraismis novi Test. *Amstelod.* 1665.
216. Arnold Bootius de authentia text Hebr. contra Capellum.
217. Abul Farajii Historia Arbaum cum versione lat. et not. Pocockii.
218. Fr. Gomaris Davidis Lyra.
219. Biblia Hebraica, cum Testamentico Graeco et notis Scaligeri.
220. Severi Alexandrini Rituale Syriacum. Interprete Fabricio Boderiano. *Antverp. Plant.*
221. Targum Hierosolymitanum Franc. Tayleri lat. ejusd. Targum prius et posterius in Estheram.
222. Liber Ikkarim, Rabbi Albo. *Hebraice. Venetius.*
223. Aliquot suratae Alcorani textus originalis Arabice cum interpret. Nisselii.
224. Joh. Leusden Pirke Abhot, seu capitula patrum.
227. Novum Testamentum Arabice.
229. Crinesii Lexicon syriacum.
230. Helvicus de Chaldaic. bibliorum paraphrasibus et joh. Drusii omnia opuscula quae ad Grammaticam spectant.
235. Matthiae Wasmuth Hebraismus restitutus.
236. Tractatus quidam Libri Jad chasaka Rambam. Hebraice. *Venetius.*
237. Levi Ben Gerson Commentarius in Cantic. cantic. Ruth, Ecclesiasten, Esther Hebraice.
238. J. Drusii Paralella sacra.

239. Benjamini Musaphiae libellus memorialis, continens linguae Hebraeae radices omnes, cum versione lat.
250. Thesaurus Sacrorum Rituum Barthol. Gavanti.
278. Sacra Biblia ad 70. interpretum fidem diligentissime translata. *Basileae* .
342. Joh. Jacobi Hainlini Clavis sacrorum temporum.
343. Psalmi Davidis Arabici cum versione Latina victoris Scialae et Gabrielis Sionitae Professorum Theologiae.
344. Christiani Ravii Orthographiae et Etymologiae Ebraicae delineatio. *Amstel apud Janssonium* 1646.
345. Hosea, Joel, Amos, Obadia, Jona cum Chaldaica Paraphrasi, Jonathan et Commentariis trium Rabb. Sal Jarhi, Aben Erzrae et D. Kimhi.
346. Christianus Ravius de studio linguarum Orientalium et specimen Alcorani Arab. et Lat.
347. Ravii dissertatio de scribendo Lexico Arabico Latino.
348. Gravii elementa linguae Persicae. Item Anonymus Persa de Siglis Arabum et Persarum Astronomics.
349. Fr. Junii Grammatica Hebraea.
350. Adagialia sacra Vet. et Nov. Test. collectore et interprete Martino Del Rio 2 vol. Adagialio sacra N.T. Graecolatina And Schotti.
351. Ant. Hulsii Theologia Judaica.
352. Gali Razia, occultorum detectio per Conradum Ottonem rabbinum, et Professorem Altorsinum.
354. A Sennerti dissertatio Philologica de nomine Elohim.
355. Epistola Judei querentis de fide Christiana. Hebraice. Rabbi Samuel conversus Judeus, refutans fidem Judeorum. Latine.
356. Proverbiorum et sententiarum Persicarum centuria, cum versione Lat. et Notis Lev. Warneri.
357. Dictionarium Chaldaicum Munsteri.
358. Ravii dissertatio de scribendo Lexico Arabico-Latino.
359. Christophori Besoldi consideratio legis et sectae Saracenorum.
360. Grammatica Arabica in compendium redacta A. Mahmeto filio Davidis Alsanhagii.

361. Sam. Maresii diatribae tres Theologica de auro, thure et myrrha quae Magi ex Oriente Christo obtulerunt..
362. Testamentum et pactiones initae inter Mohamedem et Christianos. Arab. et Lat. item Andr. du Ryer.
363. R. Iedaiae Happenini meditatio cum versione Latina et Notis Hilarii Prachii.
435. Pars Alcorani Arabico-Latini, opera Christ. Ravii.
436. Prophetia Ioniae Athiopice cum versione Lat. et notis. Theodori Petraei. adduntur quatuor geneseos capita e vetustissimo manuscripto Aethiop. eruta.
437. S. Marci evangelium syriace literis et punctis hebraicis cum versione Latina.
566. Jac. Leonitii Hebraei tractatus de Cherubinibus.
680. Prophetiae minores cum commentariis trium Rabbiorum. Hebraice.

Libri Theologici In Octavo

144. Jonathae antiquissimi autoris paraphrasis Chaldaea in 12. Prophetas minores.
164. Fr. Junii Acta Apostolorum, ex Arabica translatione Latine reddita.
368. Deuteronomios Mose ex Ebraeo castigatus cum annotat. Lutheri. Idem in Oseam.
421. Menasseh Ben -Israel de resurrectione mortuorum.
446. Augustini Steuchi Veteris Testamenti ad veritatem Hebraicam recognitio.
546. Manasseh Ben Israel de creatione.
605. Psalterium Trilingue Hebraicum, Graecum et Latinum.
644. Appendix practica ad Epitomen Grammaticae Hebraeae Buxtorfii.
645. Capelli ad novam Davidis Lyram animadversiones etc.
646. Nemethii institutiones Linguae Hebraeae.
647. Kismariai institutiones Linguae Hebraeae.
648. Grammatica Chaldaea ac Syra Erpenii et Const. l' Empereur.
649. Martini Trostii Grammatica Ebraea.
650. Veterum Rabbiorum in exponenda pentateucho modi. 13.
651. R. Mose Ben Chabib. Marpneh Laschon, continens compend. grammat. Hebraeae. Item Darche Noyam explicans genera metrorum.
652. Olivarii Bulaei methodus Hebraica.
653. Michaelis Neandri Erotemata Linguae Hebraeae.

654. Joh. Buxtorfii Praeceptiones Grammaticae de Linguae Hebraea.
653. Nicol. Clenardi tabulae in Grammaticam Hebraeam.
656. Symbolum Fiei Judaeorum è R. Mose Aegyptio, et eorundem precatones pro defunctis. Et sexcenta tredecim legis praecepta, e More Nebuchim. Interprete Genebrardo.
657. Proverbior. Arabicor. centuriae duae. cum interpret. Lat. et Scholiis Jos. Scaligeri et Th. Erpenii.
658. Theod. Eberti Poetica Hebraica.
659. Psellus de operatione Daemonum Graece et Lat. cum not. Gaulmini. Item Liber. Rabbinius de vita et mote Mosis. ex interpret. et cum not. Gaulmini.
660. Johann. Leusden Schola Syriaca cum Synopsi Chaldaica, et dissert. de Lit. et Lingua Samaritanorum.
661. Compendium Catecheseos Christianae Hebraice.
662. Joh. Buxtorfii Epitome Grammaticae Hebraeae.
663. Fabulae Locmani et selecta quaedam Arabum Adagia, cum interpret. Lat. Th. Erpenii, Item Physica Hebraea Rabbi Aben Tybbon, cum interpret. Lat. Joann. Is. Levitae.
664. Diestii Clavis Linguae Sanctae seu regule xx de mutatione punctorum.
665. Itinerarium Benjaminis Hebraice cum versione et notis Constantini l' Empereur.
666. Misnajoth cum punctis, Hebraice.
667. Johannis Buxtorfii Synagoga Judaica.
792. Sixtini Amamae Anti-Barbarus Biblicus.

Libri Theologici in Duodecimo et Minori Forma

68. Valentini Schindeleri compendium Grammatices Hebraeae.
87. Libellus precum Judaicarum pro toto anno. Hebraice.
88. Cantica, eruditionis intellectus autore R. Hai et Paropsis argentea R. Josephi Hyssopei, Hebraice, cum latina interpretatione Johannis Merceri.
89. Proverbia Salomonis Hebraice.
90. Novum Testamentum Syriace apud Plantin.
91. Psalmi Hebraice.

92. Antonii Hulsii compendium Lexici Hebraici.
93. Libellus precum in gratiam Syrorum impressus Romae Syriace.
126. Christophori Ravii praefatio in manuale concordantiarum Hebreo-Chaldaicarum.
142. Jacobi Altingh Hebraeorum respublica Scholastica.
222. Johannes Cocceii Moreh Nebochim.

Libri Miscellanei in Folio

6. Ars Cabalistica Ricii Leonis Hebraei Reuchlini, Archangeli. etc. *Basil.*
8. Petri Kirstenii Grammatica Arabica. Ejusdem vitae quatuor Evangelistarum.
23. Machumetis Saracenorum Principi et successorum vitae, doctrina et Alcoran.
Confutationes legis Mahometicae; Historiae de Saracenorum origine moribus etc.

Libri Miscellanei in Quarto

77. Johannis Buxtorfii, senioris, vita & mors, Per Danielelem Tossanum.
270. Levini Warneri centuria Proverbiorum Persicorum.

Libri Miscellanei in Octavo

368. Clenardi Epistolae de peregrinationibus ac rebus Machometicis.

Libri Miscellanei in Duodecimo

191. J. Leusden Hebraeische Grammatica.

Bijlage 12.4.

Voetius' opvatting over oud-oosterse talen in zijn *Sermoen*:

41-46: Van de kennis der talen en behoeft men niet veel te segghen. In de Academien worden der drie geleert diemen noemt Cardinales, dat is de hooftaelen/ sonder de welke de volcomen geleertheit niet bestaen en kan/ of onderhouden werden onder den menschen. De **Hebreeuwsche** pleechmen niet onbequamelijck te noemen de heylige taele, om dat Godt selve tot den Patriarchen ende Propheten daer in gesproocken ende de verborgentheden des geloofs heeft doen beschrijven. Soo dat de kennis ende het rechte verstand van de sriften des ouden Testaments/ die in het Hebreeusch beschreven sijn/ ons die taele nootsaekelijck maeken.

Salmen de originele schrift bewaeren/hanteren/wel oversetten in bekende taelen/ de oversettingen dat is de copijen examineren ende met origineel confereren/ende 't aller tijt aen de geleerde tegensprekers daer van reeckenschap kunnen gheven/ soo ist het noodich dat sulcke talen in de schoolen gheleert werden. Hieronymus ende Augustinus getuygen dat het noodich is in al questien ende twijffelingen tot de Hebreeusche ende Griecsche texten synen toevlucht te hebben. Ende in allen ghefallen soo is het heuchlijck ende vrij wat arbeys ende wat kosten weerden/ dat men den H. Gheest in syn eyghen taele mach hooren spreecken. Waer van Hieronymus seer aerdig spreeckt: Het water der fonteyne vloeijt soeter als het water in de beeckskens.

Ende niet alleen is dese taele nodich om het oude Testament/ maer oock om het nieuwe/ 't welke met recht geseydt mach worden als de glosse ende uytlegginge te syn van den text des ouden Testaments. Het is allen spraekgeleerden bekend/ ende nu soo als de Sonne van treffelijcke mannen bewesen/ dat het nieuwe Testament vol is van Hebreeusche manieren van spreecken met Griecsche woorden wel uytgedruckt/ maer welckers grondich bescheyt de bloote Griecsche tale noch kent noch geven can.

Voorders wat belangt de Hebreeusche studien ende geleertheit die boven ende buyten de woorden of den stijl der Schriftueren gaet/ die moetmen oock voor seer nut houden. Eerst omdat door de **Rabbijnsche** ende Thalmudische ondersoekinghen veele woorden ende de antiquiteijten die wy in de Schriftuere hebben te beter kunnen verclaert werden: ende dat niet alleen in het oude maar selfs oock in het nieuwe Testament. Jae de

Heere Christus ende syn Apostelen hebben de oude Rabbijnsche studien die voor haeren tijt geweest waeren willen vereeren als sy verscheyden woorden/termen/spreekwoorden/parabelen uyt haere leeren ende Theologie ontleent hebben/ en hij haere behoorderen (die aen de selve ontwijfelijk wel gewent waeren) te pas gebracht onder meer andere is het woort Paradijs, Luc. 23 met 2 Corinth. 12.3. Gehenna. Math. 5.22 dese ende de toecomende eeuwe Math. 12.32 het spreekwoort van de cabel door een naelden oogen Math. 19 even van de Jota of tittel der Wet Math. 5 ende met wat maete ghy metet Math. 7 de parabel van den rijcken man ende van Lazarus. Luc. 16. Wat een licht ontfanckt uyt de voorverhaelde studien den text Johan. 7 vers. 37.38. ende 2 Corinth. 11.24. Ende van het houden des Pascha. Math. 26. ende van de uyre der bedinge Actor. 3.1. ende diergelijcke ontallijcke meer die van de verstandigen waer ghenomen werden ofte uyt de schriften van geleerde mannen opghesocht.

Ten tweeden, soo syn dese studien gantsch noodich om de Christelijcke religie tegen den Joden te verantwoorden: ende waert mogelijkck eenighe der selven te betrecken: immers om alle preparatien te macken tegen dien tijt dat eens de verlosser sal komen uyt Zion en dat gantsch Israel sal salich worden Rom. 11. Dit hebben door ervarentheyt bevonden alle die ghene die haer bemoeyt hebben 't sy mondelijck of schriftelijck teghen de Joden te disputeren. later maer gelesen werden die treffelijcke vermaninghe des Heeren van Plessy aen de Joden.

Het oeffenen der **Chaldeuscher** tale is noodich om eenige capittelen Daniels ende Esra die daer in syn beschreven: oock verscheyden woorden die hier ende daer in den Hebreuschen text insonderheyt in het boeck Jobs tusschen loopen: ende voorts om den oorspronck ende beteeckenisse van sommighe andere woorden beter te vinden. Hier by komt dat de Chaldeusche oversettinghe des ouden Testaments seer profijtelijck ghelesen wert soo omdat de rechten sin van veele passagien daerinne wel uytghedruckt wert/ als oock om dat de Joden daer door alderbest gheset ende oertuycht konnen werden/ dewijlse sy die by nae voor authentijck houden. endat dat de scribenten des nieuwen Testaments/ insonderheydt de H. Evangeliste Johannes menichmael de Phrasen ofmanieren van spreekken der ghemelde Chaldeusche oversettinge schijnen te ghebruijcken of immers daer op te sien.

Als wanneer hij cap. 1 Christum noemt het woort, en de spreekt van syne heerlijkheyt endat dat hij onder ons ghewoont heeft, ende dierghelijcke meer. Ende waere dit niet vreemt/dewijle gelijk sommige geleerden meynen dat de Synagogen en kercken die onder het resort van Jerusalem en de Babylonien hoorden/ de Chaldeusche oversettingen gebruycken.

Wat belanght de taele diemen nu noemt de **Syrische**, die word van de geleerden mede aenghehouden om de correspondentie met leere/ordre/schriften der Kercken ende Christenen van die taele in het Oosten: insonderheydt om tekonnen gebruycken haere oversettingen der schriftuere: doch voornementlijck om sekerlijck te verstaen alle de Syrische Woorden dien in het nieuwe Testament gevonden worden als Kara Math. 5. Epphata. Marc. j. Talitha Kumi. Math. 12. Mammona Math. 6. Abba. Rom. 8 Akeldama Actor. 1 Boanerges Marc. 3. Maranatha 1 Corinth. 16 etc. Soo dat tot dese eynde niet sonder reden het licht van die taele in Europa insonderheit door eenige vermaerde Rechtsgheleerden aangestecken ende te voorschijn ghebracht is. Om nu niet te seggen dat de wetenschap van dese tael ons helpt tot ruymmer ende volmaekter kennis van het Hebreusch als de welcke daer uyt ghesproten is, ende seer nae daer mede overeencomt. De **Arabische** taele dient mede ten selven eynde ende werden door hare studien nu veel dingen in de boven genoemde Orientaelsche talen lichtelijcker geclaert/ veele woorden der Schriftuere specialijcken in het boeck Jobs te beter verstaen. Gelijck het oock een groot vermaeck is dat men de boecken en de schriften veeler kercken van die taele /handelende van de religie/ insonderheydt de oversettingen der Schriftuere familiaerlijcken mach gebruycken. Jae het is nootsaekelijck dat die taele onder den Christenen geleert werde omde vertwijfelde Mahumedisten of Saracijnen haeren Alcoran (die sy voor Godts woordt ende in plaatse van den Bybel houden) in Mahomets eyghen taele, dat is, in het Arabisch te lesen: ende voorts andere boecken van dien slach tot verclaringe des gemelten Alcorans dienende. Hierom ist dat midden in de duysternisse des Pausdoms ontrent den Jaere 1302 in het Concilie van Viennen een seer loffelijcke resolutie ghenomen wierde (hadse maer loffelijck uytgevoert ende onder houden geweest!) dat in de voornaemste Academien te weten Oxford, Parijs, Bolognien, Salamanca, ende ter plaetse daer des paus residentie soude sijn (dat was doen Avignon) Mannen wel ervaeren in de Hebreusche, Chaldeusche en de Arabische Talen soudent ghestelt ende

onderhouden werden naementlijck van elcke Tael in yder Academie twee die aldaer de studien ende Academien souden regeren ende voort boecken oversetten de gemelde Talen den Studenten leeren ende alsoo de Christenheyt doen overvloeyen in kennisse der ghenomder Talen tot onderwijsinghe ende bekeeringe der ongeloovigen.

De kennisse van de **Grieksche** taele is de Christenheyt noodich voornementlijck om het nieuwe Testament synde in het Grieksch beschreven daer vele woorden spreucken ende allusien in komen welckers verstant uyt de Grieksche scribenten ende antiquiteyten ghehalet moet werden. Behalven dit soo is het ten hoogsten vorderlijck datmen de Grieksche oversettinge des ouden Testaments neerstelijck vergelijcke met de overeenkomende manieren van spreekken in den nieuwen Testamente die ghelijckse sien ende slaen op de gemelde Grieksche oversettinge alsoo haer licht daer van ontfangen. Hier by komt datmen door middel van dese taele correspondentie kan houden met so veele Griekse kercken in het Oosten gelijk die alreede door Godes seggen nu onlancks meer als ooyt te voren geluckelijcken aengevangen is daer van wy metter tijt grooter effecten verwachten. Eyndelijcken moet men dese taele hooghe achten al waer 't maer om alle die treffelijcke Boecken en Schriften van de Outvaders/ Concilien/Kerckelijcke Historien voorts alle geleertheyt van Goddelijcke ende Menschelijcke saken die van den Griecken tot ons ghekomen is. Om te blijven binnen onse paelen dat moeten wy ende de Westersche en Africaensche kercken geerne bekennen met Augustino: Dat sy van de Grieksch Kercken sijn voortgecomen ende dat van daer het Euangelium ende het geloove gesproten is.

De **Latijnsche** taele is nodich om soo veel Schriftender Outvaders soo veel kerckelijcke historien sooveel stucken ende monumenten nu eenghe hondert Jaeren in de Africaensche ende Westersche kercken gheschreven te bewaeren te lesen ende te ghebruycken. Behalven dat het nu is de ghemeyne taele in de welcke de gheleerden in Europa met malcanderen haere geleertheyt communiceren. Dit sijn de wetenschappen, konsten ende taelen die in de Schole gheleert werden ende tot welckers voorplantinge onder den Christenen de Academien ende Illustre Schoolen opgericht sijn. Datse alle liefelijck sijn ende den Menschen seer nut hebben wy nu betoont ende dit is het gemeyn ghevoelen gheweest van de oude Christenen soo dat de Outvaders in haere schriften teghen de heydenen 't selve ghevoelen altijd beleden hebben bestraffende wel het misbruyck der

konsten ende wetenschappen maer prijsende de saecke selve. Onder andere doen sulcks Irenaeus, Tertullianus, Clemens Alexandrinus, Athanasius, Hieronymus: noemende in specie dese volgende Grammatica Rhetorica Poesis Philosophia Arithmetica Geometria Astronomia Musica Dialectia Medecina.³³⁶

³³⁶ Voetius 1636.

13. *Curriculum Vitae*

Nadat Pieta van Beek (Rotterdam, 1958) haar ouders kon overtuigen dat een meisje studeren mocht, deed ze na haar studie Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Utrecht (Drs. litt 1987) en Klassieke talen aan de Universiteit van Stellenbosch (D. litt 1997) een derde studie Ou Nabye Oosterse Studies. Ze publiceerde een editie met Van Schurmans Nederlandse gedichten en brieven *'Verbastert Christendom': Nederlandse gedichten van Anna Maria van Schurman (1607-1678)* (Houten 1992) en promoveerde op *Klein Werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica* (Stellenbosch, 1997; 1 februari 2004 digitaal www.dbnl.org) Over Van Schurmans Neolatijnse dichtkunst schreef ze bijdragen in de driedelige *Women Writing Latin* (New York 2002) en in *De Utrechtse Parnas* (Amersfoort 2003).

Pieta van Beek doceerde Grieks bij de afdeling klassieke talen, maar is nu *research-associate* bij de faculteit theologie, Universiteit van Stellenbosch. Vanaf 1997 doceert ze Nederlandse taal en cultuur aan de Universiteit van Stellenbosch. Samen met Dineke Ehlers schreef ze *Oranje boven? Nederlands voor Zuid-Afrika* (Pretoria, 2004). Ze is in 2000 tot lid gekozen van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, van *Die Suid-Afrikaanse Akademie van Wetenskap en Kuns*.

Vrouwenzaken gaan haar ter harte en daarom is ze ook bestuurslid van het *Vroueforum* van de Universiteit van Stellenbosch. (zie verder <http://www.stellenboschwriters.com>). Behalve dat ze lezingen geeft en publiceert over Anna Maria van Schurman doet ze dat ook over vergeten vrouwenschrijvers van Zuid-Afrika. Over haar vriendschap met de dichteres Ida Gerhardt verscheen in beperkte oplage *Brieven van Overzee: Ida Gerhardt nabij* (Stellenbosch, 2001). Op uitnodiging van het college van bestuur van de Universiteit Utrecht schrijft ze *De eerste studente: Anna Maria van Schurman (1636)* (Utrecht, 2004).